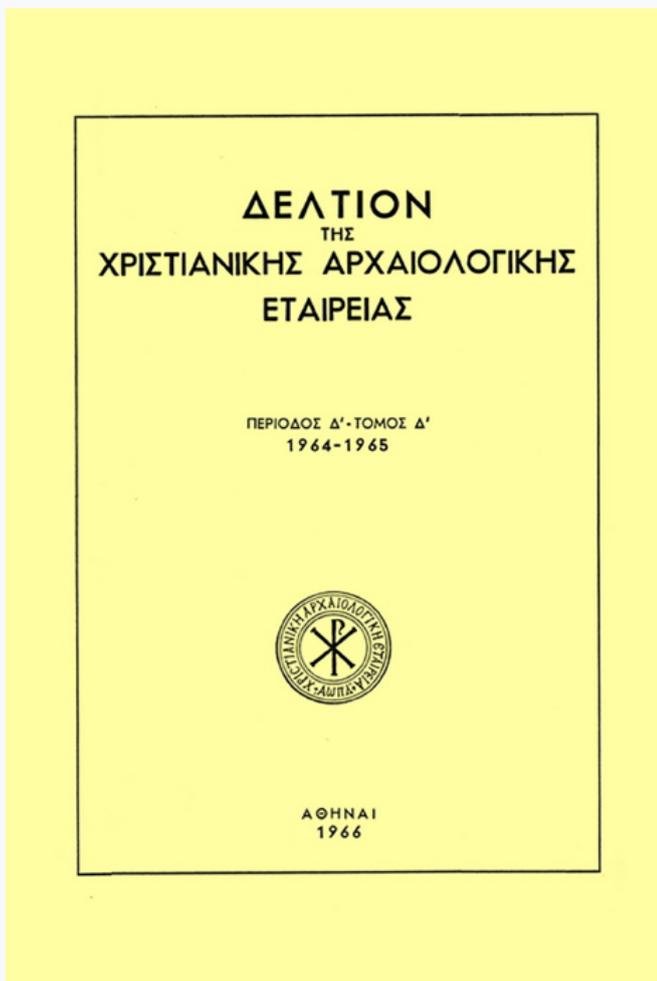

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1966)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965)

Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα (πίν. 38-42)

Νικόλαος Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.762](https://doi.org/10.12681/dchae.762)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Κ. (1966). Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα (πίν. 38-42). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 163-203. <https://doi.org/10.12681/dchae.762>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα
(πίν. 38-42)

Νικόλαος ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965) • Σελ. 163-203

ΑΘΗΝΑ 1966

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΠΡΕΣΠΑ (Πίν. 38 - 42)

Τὸ νησί τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου δέχεται σπάνια ἐπισκέπτες. Σὰν τυχαίνει ὅμως, εἶναι εὐκόλο νὰ εἰδοποιήσουν ἀπὸ τὴν «Κούλα»¹ στὸ νησί νὰ ἔλθῃ μιὰ βάρκα (πλάβα)². Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνώνονται οἱ δύο λίμνες μ' ἓνα «δίαιλο» πὺλ τέρνει τὴ μικρὴ λουρίδα τῆς ἄμμου, τοῦ πόρου, πὺλ εἰσχωρεῖ ἀπὸ τὸ *Γκλάντο Πόλε* πρὸς τὴ βραχώδη πλευρὰ τοῦ βουνοῦ τῶν Ψαράδων (Νιβι-τσάνσκα Πλανιὰ) στὴν τοποθεσία *Στάρο Πέροβο*.

Ἡ διαδρομὴ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καθὼς ἀκολουθεῖ ἡ πλάβα τὰ σημάδια γιὰ νὰ βρῖσκη τὸ δρόμο ἀνάμεσα στὶς πυκνὲς καλαμιές καὶ στὰ νούφαρα. Τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ νησιοῦ εἶναι μακρόστενο, μόνο πὺλ ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω παρουσιάζει μιὰ διαπλάτυνση³. Στὸ σημεῖο μάλιστα αὐτὸ ἐμφανίζει καὶ τὴ μεγαλύτερη ἔξαρση⁴. Ἡ ἀποβίβαση γίνεται στὸ μοναδικὸ κατοικημένο μέρος τοῦ νησιοῦ, σ' ἓνα λιμανάκι τῆς Δ πλευρᾶς ὅπου δέκα περίπου σπίτια συγκεντρώνουν ὅλη τὴ ζωὴ τῶν ψαράδων⁵. Ἀκολουθήσαμε τὸ Β μονο-

1. Ὅπως καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία, ἔτσι καὶ σήμερα, στὴν ἴδια θέση ὑπάρχει στρατιωτικὸ «φυλακεῖον» (Κούλα = πύργος, τουρκ. ὄνομ. Kule). Παλαιότερα στὸ σημεῖο αὐτὸ διακρίνονταν τὰ εἰρεπια τοῦ χωριοῦ Στάρο Πέροβο πὺλ εἶχε δώσει τὸ ὄνομα καὶ στὸν παλιὸ πύργο, Περὸβσκα Κούλα. Μετὰ τὴν καταστροφὴ οἱ κάτοικοι ἐχτίσαν τὸ νέο χωριό, Νόβο Πέροβο, στὴ Β ἀκτὴ τῆς λίμνης. Ἰορ. Ἰβάνωφ, Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare* 1, Σόφια 1910, σ. 57 (βουλγ.).

2. Πλάβα, βάρκα τῆς λίμνης. Ὅμοιες ὑπάρχουν καὶ στὴν Μεγάλῃ Πρέσπα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες λίμνες τῆς Δ. Μακεδονίας, ἰδιαιτέρα ὅμως στὴ λίμνη τῆς Καστοριάς. Εἰκόνα «ἀλιευτικῶν λέμβων» τῆς λίμνης βλ. στὸ Γ. Σωτηρίου, Ἡ λίμνη τῆς Πρέσπας, *Η.Μ.Ε.* (= Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος) 1926, σ. 155, εἰκ. 4. Περιγραφή καὶ σχέδια πλάβας βλ. στὸ Νικ. Μουτσόπουλο, Καστοριά, Τὰ ἀρχοντικά. Ἀθῆναι 1962, σ. 4, 32-33.

3. Περιγραφή τῆς περιοχῆς βλ. στὸ Μαργ. Γ. Δήμητρα, Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Μέρος πρῶτον, Χωρογραφία, Ἀθήνησι 1870, σ. λζ', 37, 39, 40, 97, 98, 183. Γ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., *Η.Μ.Ε.*, 1926, σ. 151-152 καὶ Ἰορ. Ἰβάνωφ, ἔ.ἀ., σ. 55, 65.

4. Τὸ ὕψόμετρο τῆς λίμνης εἶναι περίπου 857 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσης.

5. Στὴ λίμνη τῆς Μικρῆς Πρέσπας ψαρεύουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ψαράδες τοῦ νησιοῦ, καὶ ἄλλοι πὺλ ἔρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸ Ψαράδες (Νίβιτσα) τῆς Μεγάλῃς Πρέσπας. Ὁ Ἰβάνωφ, πὺλ ἐπισκέφθηκε τὸ νησί τὸ 1907, στὴ μελέτη του, Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, Σόφια 1910, σ. 65, ἀναφέρει ὅτι τὴν ἐποχὴ του τὸ νησί ἦταν ἰδιοκτησία κάποιου Ἑλληνα ἀπὸ τὰ Μπιτώλια (Μοναστήρι) καὶ τὰ χωράφια καλλιεργοῦνταν

πάτι πού τριγυρίζει τὰ ριζώματα τοῦ χωματόλοφου πού σχηματίζει τὴ ραχοκοκαλιά τοῦ νησιοῦ¹ καὶ στραφήκαμε μετὰ ἀνατολικά.

Τὰ ἐρείπια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου βρίσκονται ἐπάνω σ' ἓνα μικρὸ ὕψωμα σὲ λιγοστὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς βάλτους μὲ τὶς καλαμιές πού σχηματίζουν στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ὄχθες τῆς λίμνης καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση μεσημβρινὰ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ², πού βρίσκεται κοντὰ στὸ συνοικισμό, ἔχει πρόσφατα ἐπισκευαστῆ καὶ ἐξυπηρετεῖ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν κατοίκων.

Ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου³, ὅπως μισοδιαφαίνονται

ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Ἀχίλ ἢ Ἀτλ. Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἡ περιοχὴ (Μουδουρλίκι) τῆς Πρέσπας ὅπως καὶ τῆς γειτονικῆς Ρέσνας ὑπαγόταν στὸ διαμέρισμα (Καζᾶ) τοῦ Μοναστηρίου (Βιτωλίων) τῆς ἐπαρχίας (Σαντζακιοῦ) τῶν Βιτωλίων. Πρβλ. Ν. Θ. Σ χ ι ν ᾶ, Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἡπείρου κλπ. φυλλάδιον πρῶτον. Ἐν Ἀθήναις 1886, σ. ζ'. Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὸ χωριὸ Ἀτλ ἢ Ἀχίλ εἶχε μονάχα τέσσερα σπίτια. Τὸ μεγαλύτερο σπίτι τῶν Μάρκοβτσι ἀποτελοῦσε μιὰ πραγματικὴ συντεχνία μὲ 70 μέλη. Ἡ συνεργατικὴ τῶν Μάρκοβτσι χωρίστηκε καὶ ἔτσι τὸ 1907 τὸ χωριὸ Ἀτλ ἀριθμοῦσε 7 σπίτια. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν τοῦ χωριοῦ ὑπάρχει μιὰ παλιὰ λαϊκὴ πρόληψη: «οἱ κάτοικοι πιστεύουν, πὼς ἀπὸ 11 σπίτια δὲν μποροῦν νὰ γίνουν περισσότερα στὸ χωριὸ τους. Ἄν γίνῃ δωδέκατο κάποιον ἄλλο θὰ χαλάσῃ. Ὁ τόπος εἶναι ἱερός, οἱ ἐκκλησίες πολλές καὶ δὲν πρέπει νὰ προχωρήσῃ ἡ ἀνθρώπινη ἀμαρτία. Γι' αὐτὸ τὰ σπίτια μένουν πάντοτε «ἐντεκα»». Δ α ζ. Ἄ ν. Μ έ λ λ ι ο υ, Θρύλοι καὶ παραδόσεις περιοχῆς Πρεσπῶν, περιοδ. «Ἀριστοτέλης», Φλώρινα 1961, τεῦχος 29ον, σ. 23.

1. Ὁ χωματόλοφος ἐμφανίζει μικρὴ ΒΔ-ΝΑ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ Β-Ν ἄξονα.

2. Οἱ ἄλλες ἐκκλησίες (πού μ' αὐτὲς θ' ἀσχοληθοῦμε σὲ ἄλλῃ μελέτῃ) εἶναι: Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας, ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ Δώδεκα Ἀπόστολοι. Οἱ τρεῖς τελευταῖες εὐρίσκονται σὲ ἐρείπια.

3. Archimandrita Antonina (Kapustina) Poezdka v Rumelizu, St Petersburg, τ. II, 1886, πίν. X. Ὁ Π. Ν. Μ ι λ ι ο ὄ κ ω φ, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Πρέσπα τὸ 1898 (Χριστιανικὲς Ἀρχαιοτάτητες στὴ Δ. Μακεδονία, Δελτίο τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κων/πόλεως, IV, I, 1899, σ. 48), ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος πού περιηγήθηκε τὴν περιοχὴ πρὶν 40 χρόνια, δίνει μιὰ πιὸ ὀλοκληρωμένη περιγραφή τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ. Σὲ χειρότερη κατάσταση βρῆκε τὰ ἐρείπια ὁ I. Ἰ β ᾶ ν ω φ, ἔ.ἀ., σ. 68-69, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Πρέσπα τὸ 1907. Πρβλ. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical (=La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècles, στὸ τεῦχος: L'architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, τοῦ XII Δ.Β.Σ. (=Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου) τῆς Ἀχρίδας, Rapports VII. Belgrade-Ochride, 1961, σ. 195, ὑποσ. 137. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ στὶς Πρέσπες τὸ 1925, H.M.E. 1926 (σ. 152, εἰκ. 2, σ. 160), B.Z. (=Byzantinische Zeitschrift) τ. 30, 1929 (πίν. X, εἰκ. 4), τοῦ Κ ρ. Μ ι j a t e v, Bългарското Izkustvo, στὸ Βάλγαρα 1000 godini 927-1927. Izdanie na Ministerstvoto na Narodnoto prosvetenie, Sofia 1930, σ. 165, εἰκ. 32 καὶ 33 καὶ τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, ἐπίσης, Π.Α.Α. (=Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 20, 1945), μέχρι πρὸ πενταετίας ὅταν μελετοῦσε τὸ μνημεῖο ὁ Σ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ η ς, Πρέσπες (=Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσ-

πνιγμένα καθὼς εἶναι στήν ἄγρια βλάβση, ἰδιαιτέρα στή ΝΔ πλευρά, κατορθώσαμε μὲ ἀρκετὴ δυσκολία νὰ συμπληρώσουμε τὴν κάτοψή του (σ. 167, εἰκ. 1)¹.

Πρόκειται γιὰ μιὰ μεγάλη βασιλικὴ μὲ δύο πεσοστοιχίες πού τὴν χωρίζουν σὲ τρία κλίτη (μέγιστ. διαστ. 22,00 × 44,70 μ.). Τὸ κεντρικὸ κλίτος (= 9,25 μ.) εἶναι σὲ πλάτος πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ πλάγια (= 4,25 μ.). Στὴν Α πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἶναι τὸ ἱερὸ βῆμα πού ἡ ἀψίδα του, σὲ κάτοψη, ἔχει λάβει μορφή ὑπερψωμένου ἡμικυκλίου (σ. 167, εἰκ. 1, Πίν. 38, εἰκ. 2). Συμμετρικὰ πρὸς τὸ ἱερὸ βῆμα, στὶς Α ἄκρες τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὑπάρχουν τὰ παραβήματα (ἡ πρόθεση καὶ τὸ διακονικὸ) πού συγκοινωνοῦν μὲ αὐτὸ μὲ μικρὰ (στενὰ καὶ χαμηλὰ) ἀνοίγματα². Ἡ μορφή τῶν παραβημάτων, σὲ κάτοψη, ἔχει σχῆμα ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ συνεπτυγμένες τίς κεραῖες πού στηρίζουν τὴν ψηλὴ σχετικὰ «σφενδόνη» (τύμπανο) τοῦ τρουλλοῦ. Ἡ ἀψίδα τῆς προθέσεως (καὶ ἀσφαλῶς καὶ τοῦ διακονικοῦ πού δὲν σώζεται) εἶναι ἡμικυλινδρική ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἔχει μιὰ μικρὴ φωτιστικὴ σχισμὴ καὶ καλύπτεται, ὅπως καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, μὲ τεταρτοσφαιρίο (Πίν. 39, εἰκ. 3). Στὴ Δ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς διακρίναμε ἴχνη τοῦ νάρθηκα³.

πας. Ἐκδ. τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 35, Θεσσαλονίκη 1960), πίν. XX, εἰκ. 1, 2, βλέπουμε ὅτι ἔχουν μεσολαμβάνει μεγάλες φθορὲς πού συνεχίζονταν, τοῦλάχιστον μέχρι πρὸς διέτις, ὅποτε ὁ ἴδιος ἔλαβε κάποια μέτρα προφυλάξεως τῶν ἀνωτέρων ἐπιφανειῶν τῆς τοιχοποιίας, γιὰ νὰ προληφθῇ ἡ γρήγορη ἐρείπωση τοῦ μνημείου.

1. Ἡ κάτοψη πού παραθέτουμε (εἰκ. 1), εἶναι πιὸ σωστὴ — στὴ διαμόρφωση τῶν προβολῶν τῆς θολοδομίας τῶν παραβημάτων, στὸ τρίλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ὑπάρχει ἡ ἐνδεικτικὴ κλίμακα — ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, Πρέσπες, σ. 70, εἰκ. 10 καὶ τοῦ I. Ἰβάνωφ, Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στήν Πρέσπα, Bulletin de la Société Archéologique Bulgare, Σόφια 1910, σ. 67, εἰκ. 9, πού ἐμφανίζουν στὰ ἴδια σημεῖα τὰ ἴδια σφάλματα. Ἀντίθετα ὁ Μιλιούκωφ, ἔ.ἀ., σ. 48, εἰκ. 11, ἔχει σχεδιάσει σωστὰ τὸ τμήμα τῆς προθέσεως καὶ τίς προβολὲς τοῦ τρουλλοῦ. Τὴν ἴδια κάτοψη τοῦ Ἰβάνωφ ἐπαναλαμβάνουν παλιότεροι καὶ νεώτεροι ἐρευνητές. K. r. M i j a t e v, ἔ.ἀ., σ. 165, εἰκ. 32. N. M a v r o d i n o v, Starobălgarskoto Izkustvo, Sofia 1959, σ. 100, εἰκ. 90. M i l k o B i t c h e v, L'Architecture en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 31, εἰκ. 18 καὶ G. B o š k o v i ć, Arhitektura Srednjeg Veka, Beograd 1962, σ. 131, εἰκ. 172. Πβλ. καὶ V l a d . P e t k o v i ć, Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple Serbe, Beograd 1950, σ. 261, 1051, εἰκ. 800. Παράμενει πάντως προβληματικὴ ἡ θέση καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸν κυρίως ναὸ καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. Δὲν κατορθώσαμε ἐπίσης νὰ διαπιστώσουμε ἀν ὑπῆρχαν ἀνοίγματα στὶς μακρὲς πλευρὲς (B καὶ N) τοῦ ναοῦ. Αὐτὰ μόνο μιὰ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ θὰ μπορέσῃ μὲ βεβαιότητα νὰ τὰ ἐξακριβώσῃ. Πρβλ. τὴν κάτοψη πού παραθετεῖ ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, ἔ.ἀ., πίν. X.

2. Πρβλ. Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, Πρέσπες, πίν. XIX, εἰκ. 1.

3. Σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ νάρθηκα, τὴ θέση τοῦ κλιμακοστασίου πού ἐποικοινωνοῦσε μὲ τὰ ὑπερῶα καὶ τοὺς ὑποθετικούς τρουλλίσκους τοῦ νάρθηκα, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων, πρβλ. M. Z l o k o v i ć, στὸ Starinar III (1924-25), σ. 117 καὶ D. S t r i č e v i ć, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 195.

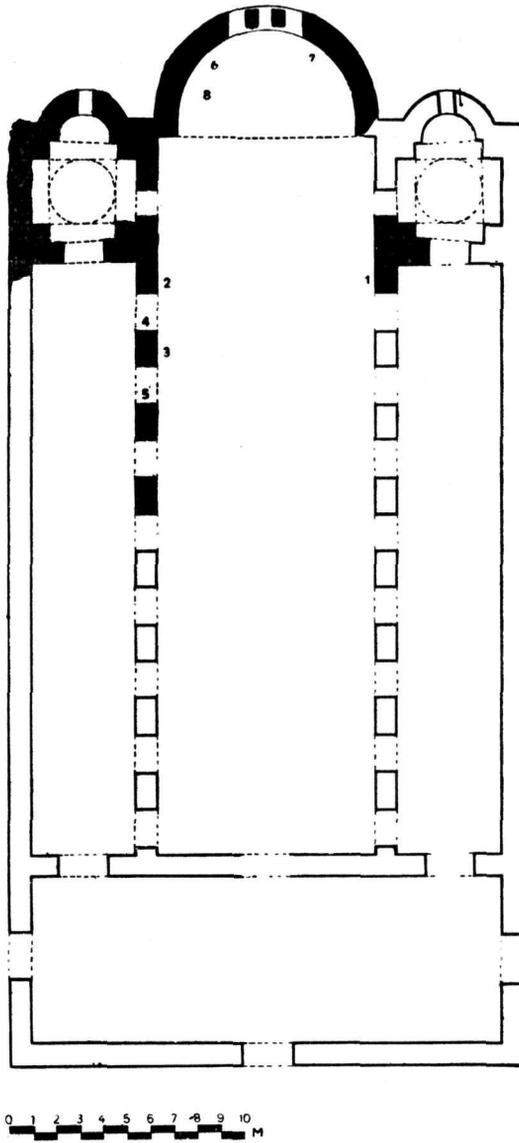
Τὴν ὑπαρξὴ τριβήλου δὲν κατορθώσαμε νὰ διαπιστώσουμε, στὸ σημεῖο ἐπικοινωνίας τοῦ κεντρικοῦ κλίτους μὲ τὸ νάρθηκα. Αὐτὸ μόνο μιὰ ἀνασκαφὴ θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀποδείξῃ μὲ βεβαιότητα. Μερικὲς κολόνες μισοχωμένεσ στὰ ἐρείπια, ἀποτελοῦν ἴσως μιὰν ἐνδειξή, εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ μὴν ἔχουν χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό¹.

Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως ἀναφέραμε, εἶναι σὲ κάτοψη ἡμικυκλική (μορφὴ ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, χορδὴ 7,50 μ. καὶ βέλος 4,60), μὲ ἓνα τρίλοβο παράθυρο στὸν ἄξονα ποὺ στὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν τόξων, ἀντὶ τῶν μονολιθικῶν ἀμφικιονίων ἔχει χτιστοὺς πεσσίσκους, μὲ πλίνθους ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους μεσολαβεῖ παχὺ κονίαμα (κεραμοκονία, κουρασάνι) (Πίν. 40, εἰκ. 5.). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχουν χτιστῆ καὶ τὰ τόξα. Ἡ στήριξη τῶν τόξων ἐπάνω στοὺς χτιστοὺς πεσσίσκους παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἀπὸ κατασκευαστικὴ ἀποψη, γιὰτὶ δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ μεσολαβεῖ ἓνα πλέγμα ἀπὸ ξύλινα δοκαράκια (ξύλοδεσιά, χατίλια, ἢ ἱμάντωση τῶν βυζαντινῶν). Ἡ ἐντονη χρησιμοποίησις ξυλοδέσμων ἐμφανίζεται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τῆς τοιχοποιίας τῆς βασιλικῆς ποὺ θὰ ἀναφέρουμε στὰ ἐπόμενα². Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐλαστικὴ αὐτὴ στρώσις τῶν ξυλοδέσμων προεξέχουν ἐξωτερικὰ πρόμοχοι (φουρούσια) λαξευμένοι ἐπάνω σὲ πέτρα, ὅπως τὰ γνωστὰ κιονόκρανα τῶν διλόβων βυζαντινῶν παραθύρων (Πίν. 39, εἰκ. 4). Τὶς πλάγιες ὠθήσεις στὶς γενέσεις τῶν τόξων ἐξουδετερώνουν ξύλινοι ὀριζόντιοι ἐλκυστήρες. Ἡ ὑπόλοιπη τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔχει κατασκευαστῆ μὲ μικροὺς συλλεκτοὺς λίθους καὶ κονίαμα, πὺδ ἰσχνὸ ὅμως ἀπ' αὐτὸ ποὺ μεταχειρίστηκαν στὴν κατασκευὴ τῶν τόξων, τῶν γωνιῶν καὶ τῶν θόλων.

Ἡ ἡμικυλινδρική τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, πάχους 0,98, καλύπτεται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο, ποὺ στὸ σημεῖο τῆς ἐδράσεώς του μεσολαβεῖ ἓνα ὀριζόντιο λεπτὸ γέισο ἀπὸ σχιστόπλακες (Πίν. 38, εἰκ. 2). Ἡ θολοδομία τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιες περίπου στρώσεις πωρολίθων (κογχυλιάτες καὶ τραβερτίνες) κυβικοῦ περίπου σχήματος ποὺ μεταξὺ τους, καθ' ὕψος, μεσολαβοῦν στρώσεις πλίνθων, ἰδίως κοντὰ στὴν ἔδραση καὶ πρὸς τὴν κορυφὴ (Πίν. 38, εἰκ. 1). Τὸ μετωπικὸ τόξο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στρώσεις λίθων ποὺ μεταξὺ τους μεσολαβοῦν πλίνθοι. Ἡ κλίσις τῶν στρώσεων φαίνεται

1. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, σ. 69-70, μὲ ἐπιφύλαξη δέχεται τὴν ἀποψὴ τοῦ αὐτοῦ: «Ἐκ τῶν κατὰ χώραν εὐρεθέντων κίωνων, ὅτινες ὅμως εἶναι πλείονες τῶν δύο, εἰκάζομεν ὅτι ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ὠδήγει τρίβηλον, τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως θὰ ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ὑπερῶν. Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν τὸ μέγεθος τῶν κίωνων ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν χωμάτων καὶ τῶν κατακρημνισμάτων μερικῆς καλύψεως αὐτῶν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ μετ' ἀπολύτου ἀκριβείας διαπίστωσις τοῦ προορισμοῦ τῶν κίωνων τούτων».

2. Ἡ χρησιμοποίησις ξυλοδέσμων στὴν κατασκευὴ τῆς τοιχοποιίας τῶν μακεδονικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα, μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς κατασκευὴ ἐφαρμόζεται καὶ στὰ σπίτια.

Εἰκ 1. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου.

σήμερα καθαρὰ, ἐξ αἰτίας τῆς ἐρειπώσεως τοῦ κτίσματος, δὲν εἶναι ὅμως συνεχῆς καὶ δὲν κατευθύνεται πάντοτε πρὸς τὸ θεωρητικὸ κέντρο τοῦ τεταρτοσφαιρίου, παρὰ μόνο στὶς πρώτες στρώσεις. Οἱ ἄλλες στρώσεις, ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὴν κορυφή, ἀκολουθοῦν ὀριζόντια ἐπίπεδα, ἔχουν χτιστῆ, δηλαδή, κατὰ τὸ ἐκφορικὸ ἢ ἐμπορικὸ λεγόμενον σύστημα.

Ἡ ἀψίδα ἦταν ὅλη ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένη. Καὶ σήμερα διακρίνονται τοὐλάχιστον δύο στρώματα σχετικὰ λεπτοῦ κονιάματος μὲ ἐπάλληλα ἔχνη τοιχογραφήσεως. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τυμπάνου τῆς ἀψίδας καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο, διακρίνονται ἔχνη ἐλληνικῆς ἐπιγραφῆς, στὸ δεύτερο (τελευταῖο) στρώμα τοῦ κονιάματος, πού παλιότερα, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Μιλιούκωφ (1898)¹ βρισκόταν σὲ καλύτερη κατάσταση ὥστε μπόρεσε νὰ συμπληρώσῃ τὸ τέλος : « — — ΤΩΥΚω — — εἰς μακρότι(τα ἡμερῶν) — — ». Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ τρίλοβο παράθυρο, μέσα σὲ 16 ἢ 18 ζωγραφιστὲς ἀψίδες στὸ κονίαμα, πού καὶ σήμερα ἀκόμα διακρίνονται τὰ ἔχνη τους, ἐδιάβασε ὁ Μιλιούκωφ² τὶς ἔδρες τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων (σ. 167, εἰκ. 1, ἀριθ. 6, 7, 8, Πίν. 40, εἰκ. 5). Ἀργότερα ὁ Ἰβάνωφ³, τὸ 1908, τὶς βρῆκε μισοκατεστραμένες.

Λίγο πὺδ χαμηλά, περὶ τοὺς 30 πόντους, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς γενέσεως τοῦ ὀριζοντίου γείσου, πού περιγράψαμε, καὶ πού τονίζει ἐσωτερικὰ τὴν ἔδραση τοῦ τεταρτοσφαιρικοῦ θόλου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, στὸ σημεῖο συναντήσεως μὲ τὶς δύο πεσσοστοιχίες, διακρίνομε μιὰν ἄλλη στρώση ξυλοδέσμων. Παρόμοιες στρώσεις ξυλοδέσμων, διαχωρίζουν καθ' ὕψος, κατὰ διαστήματα, ὅλη τὴν τοιχοποιία τοῦ οἰκοδομήματος καὶ διακρίνονται καὶ στὰ λείψανα τῆς ΒΑ ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας, ἀλλὰ καὶ στὶς σειρὲς τῶν ἐσωτερικῶν πεσσοστοιχιῶν.

Ἡ τοποθέτηση τῶν ξυλοδέσμων γινόταν πάντοτε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, σὲ ἀποστάσεις καθ' ὕψος, κατὰ ζευγάρια ἢ καὶ περισσότεροι, ἀνάλογα μὲ τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας. Οἱ διαστάσεις τῶν ξυλίνων δοκαριῶν, στὰ σημεῖα αὐτά, εἶναι $0,14 \times 0,19$ ἢ $0,13 \times 0,20$. Τὸ ἓνα ξύλο εἶναι πάντα τοποθετημένο πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὸ ἄλλο πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Ἀνάμεσα στὰ δύο ξύλα μεσοσολαβοῦσαν ἄλλα μικρὰ κάθετα, κατ' ἀποστάσεις, πού στὴ σύγχρονη λαϊκὴ μακεδονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὀρολογία, τὰ ὀνομάζουν «κλάπες»⁴, πού μὲ κατάλληλη ἐγκοπὴ (ἐντορμία) συγκατοῦσαν τὰ ὀριζόντια

1. Ἐ.ἀ., σ. 49.

2. Ἐ.ἀ., σ. 50, 51.

3. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ, ἔ.ἀ., σ. 68, καὶ Βουλγαρικὲς ἀρχαιότητες στὴ Μακεδονία, ἔ.ἀ., σ. 57.

4. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλον, Τὸ Ἀρχοντικὸ τοῦ Σιὸρ Μανωλάκη στὴ Βέροια, περιοδ. «Ζυγὸς» τεῦχος 56-57, Ἀθήναι 1960, σ. 23. Τοῦ Ἰδίου, Καστοριά, τὰ ἀρχοντικά, Ἀθήναι 1962, σ. 12 ἐξ., καὶ Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Φλώρινας, περιοδ. «Ἠὼς» ἀρ. 63-65, 1962, σ. 90.

ξύλα. Ἡ μεσολάβηση τῶν ἱμαντώσεων στὴν τοιχοποιία γινόταν γιὰ λόγους στατικούς, γιὰ νὰ μεταφέρονται οἱ πιέσεις ὁμαλά, ὁμοίμορφα, σὲ ὅλη τὴν τοιχοποιία καὶ μετὰ στὸ ἔδαφος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν καὶ κατακόρυφα ρήγματα.

Φαίνεται ὅμως ὅτι στὸν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο εἶχαν χρησιμοποιήσει στρώσεις ξυλοδέσμων καὶ ἐσωτερικά, μέσα στὴ μάζα τῆς τοιχοποιίας, ὅπως παρατηρήσαμε σὲ ἓνα ρήγμα πού ἔχει σχηματισθῆ πιὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τρίλοβο παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ διακρίνεται ἐξωτερικά (Πίν. 39, εἰκ. 4, Πίν. 40, εἰκ. 6). Παρόμοια ὅμως τοποθέτηση ξυλοδέσμου δὲν ἔχει σκοπὸ μόνον ἀ μεταφέρη, νὰ διαμοιράσῃ, τίς πιέσεις καὶ νὰ προφυλάξῃ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς κατασκευῆς ἀπὸ κατακόρυφες δυνάμεις, ἀλλὰ χρησίμευε καὶ σὰν ἓνα δεῦτερο ἐσωτερικό, προστατευτικὸ (ἀνακουφιστικὸ) ὑπέρθυρο. Ἴσως ὅμως ὁ λόγος νὰ μὴν ἦταν καὶ μόνον αὐτός. Ἐὰν ὁ προορισμὸς τῶν ξυλοδέσμων στὴ θέση αὐτὴ ἦταν ἡ ὁμαλὴ διοχέτευση τῶν πιέσεων, τότε θὰ τοὺς ἄφιναν ὀρατούς, θὰ τοὺς ἔδειχναν, ὅπως συνήθιζαν καὶ στὰ ἄλλα σημεῖα τῆς κατασκευῆς καὶ ὅπως συμβαίνει πάντοτε μέχρι σήμερα. Ἐξ ἄλλου καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση κυκλικῶν ξυλοδέσμων, στὴ βάση τῆς σφενδόνης (τυμπάνου) τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως, τοποθετήθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔδραση, σὲ πάχος 0,70 καὶ διακρίνονται ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά. Ἡ ἐσωτερικὴ τους τοποθέτηση, στὴ μάζα τῆς μονολιθικῆς σχεδὸν τοιχοποιίας, μᾶς βάζει σὲ ὑποψία μήπως στὸ ἐπικίνδυνο αὐτὸ ἐξωτερικά σημεῖο τῆς ἀψίδας, πού ὑποφέρει ἰδιαίτερα ἀπὸ κατακόρυφες καὶ πλάγιες πιέσεις, πού δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἔδραση τοῦ τεταρτοσφαιρίου — καὶ πού τελικὰ δημιούργησαν τὸ ρήγμα — ἔγινε γιὰ λόγους ὀπλισμοῦ τῆς τοιχοποιίας (Πίν. 40, εἰκ. 6). Ἐχομε δηλαδή μιὰ προδρομικὴ μορφή ὀπλισμένης κατασκευῆς, ὅπως στὸ σύγχρονο ὀπλισμένο σκυρόδεμα (σιδηροπαγὲς σκυρόδεμα, beton armé).

Ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τῆς στεγάζσεως τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀπὸ μερικὰ ἔχνη πού διασώζονται καὶ σήμερα, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται καθαρώτερα στὴ φωτογραφία πού δημοσίεψε ὁ Γ. Σωτηρίου¹ τὸ 1929, παρουσιάζει ἓνα σπάσιμο, δηλαδή μειώνεται τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ στατικούς λόγους, ὅπως συμβαίνει σὲ πολλὰ ἄλλα παλιότερα², σύγχρονα περίπου³ ἀλλὰ καὶ νεώτερα παραδεί-

1. Β.Ζ., τ. 30 (1929), πίν. X, εἰκ. 4.

2. Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Βιβλ. τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 34, Ἐν Ἀθήναις 1952, πίν. I, σ. 84, εἰκ. 28, σ. 106, εἰκ. 38, σ. 114, εἰκ. 43. Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Πρβλ. πρόχ. Σ. Πελεκανίδη, Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης, Ἐκδ. τῆς Ἑταιρείας τῶν φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1949, πίν. 2, εἰκ. 2. Κοίμησις Σκριποῦ. Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Πρβλ. εἰκόνες τοῦ μνημείου στὸ Φ. Ἀρχ. Ε.Α.Μ.Π. Θεσ. (= φωτογραφ. Ἀρχεῖο τοῦ Ἐργαστηρίου Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). F.R. 8142.

3. Μαυριώτισσα Καστοριάς. Μητρόπολη Σερρών (Ἅγιοι Θεόδωροι), πού παρου-

γματα¹. 'Η παρατήρηση τῆς τοιχοποιίας τῆς ΒΑ γωνίας τῆς βασιλικῆς, πάχους 0,94, μᾶς ὀδήγησε στή διαπίστωση ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔχει κατασκευαστῆ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Τὰ σημεῖα μάλιστα τῆς ἐπαφῆς τῶν δύο κατασκευῶν, διακρίνονται καὶ σήμερα. Πιὸ καθαρὰ ὅμως διακρίνονται στὴν εἰκόνα ποῦ δημοσιεύει ὁ Γ. Σωτηρίου στὸ Β.Ζ., τ. 30 (1929), Πίν. Χ, εἰκ. 4.

Τὰ τέσσερα τόξα τῶν συνεπτυγμένων κεραιῶν τῆς προθέσεως, καθὼς καὶ τὰ σφαιρικά τρίγωνα ποῦ στηρίζουν τὸ τύμπανο τοῦ τρουλλίσκου ἔχουν χτιστῆ μὲ τούβλα (πλίνθους). Τὸ μετωπικὸ τόξο τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας τῆς προθέσεως ἔχει χτιστῆ μὲ λαξευτοὺς πωρολίθους καὶ ἀνάμεσα στοὺς δόμους μεσολαβοῦν πλίνθοι. 'Η τοιχοποιία ὅμως τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου, πάχους 0,70, ἔχει κατασκευαστῆ μὲ μικτὸ σύστημα, δηλαδὴ μὲ μικροὺς πωρολίθους (καὶ ὄχι μὲ συλλεκτοὺς λίθους ὅπως ἡ ἄλλη τοιχοποιία τῆς βασιλικῆς) καὶ ἀνάμεσά τους, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, μεσολαβοῦν ἀκανόνιστες ὀριζόντιες στρώσεις πολὺ λεπτῶν πλίνθων μονῶν ἢ καὶ διπλῶν. 'Η σφενδόνη τῆς προθέσεως στηρίζεται, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ἐπάνω στὸν κύκλο ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὰ σφαιρικά τρίγωνα, σὲ μιὰ κυκλικὴ στρώση ζυλοδέσμων διαστάσεων πλάτους 0,70 καὶ ὕψους 0,13.

Στὸ μικρὸ τμήμα τῆς τοιχοποιίας τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως, τοῦ μοναδικοῦ ποῦ διασώζεται σήμερα, παρατηροῦμε πὼς ἐσωτερικά, ἀνάμεσα στὰ δυὸ στενά παράθυρα (Β καὶ Α), πλάτους 0,35, σώζονται ἔχνη χτιστοῦ κιονίσκου (πλάτους 0,26 καὶ βάθους 0,13), στὴ μέση τοῦ τεταρτοκυλινδρικοῦ τμήματος τοῦ τυμπάνου ποῦ ἐδράζεται ἐπάνω στὸν κοσμήτη.

'Η ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου ἐμφανίζει ιδιαίτερη ἐπιμέλεια, μὲ ὀριζόντιες στρώσεις πωρολίθων, ἴδιου περιήπου ὕψους, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες μεσολαβοῦν οἱ λεπτὲς πλίνθοι ποῦ ἀναφέραμε. Στούς ἀρμούς ὤσεως, ἐπίσης, ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ βλέπουμε νὰ μεσολαβοῦν μικρὰ τεμάχια πλίνθων, ἄλλοτε κάθετα, μονὰ ἢ διπλά, καὶ ἄλλοτε νὰ σχηματίζουν διακοσμητικὰ συμβολικὰ συμπλέγματα: Κ [= I(ησοῦ)C], * [= I(ησοῦ)C X(ριστὸς)] (Πίν. 38, εἰκ. 2). Στὴν ὀριζόντια γραμμὴ τῆς ἐγγραφῆς τῶν τόξων τῶν τεσσάρων ἀνοιγμάτων τοῦ τρουλλίσκου ὑπάρχει μιὰ ὀδοντωτὴ ταινία ποῦ

σιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο. Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε., (= 'Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος), τ. Ε' (1939-40), σ. 153, 158. Πρβλ. καὶ G. Millet, L'École grecque (= L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916), σ. 22.

1. 'Η προσθήκη στὸν "Ἅγιο Γεώργιο τῆς Θεσσαλονίκης (Rotonda) καὶ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ "Ἅγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τὸν "Ἅγιο Εὐθύμιο (F.R. 131). Πρβλ. ἐπίσης "Ἅγιο Νικόλαο στὴν Καρύταινα τῆς Ἀρκαδίας. Ν. Μουτσόπουλος, 'Η Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 63, εἰκ. 35.

σταματοῦσε ὅμως στὸ σημεῖο τῆς γενέσεως τῶν τόξων¹. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία μεσολαβοῦσε μιὰ ζώνη με ἀβακκωτὰ τοποθετημένες πλίνθους, μιὰ «ζατρικιοειδὴς ζωφόρος»², μέχρι τὸ γείσο τοῦ τρουλλίσκου, ποῦ σήμερα ἐλάχιστα ἔχνη της διασώζονται (Πίν. 41, εἰκ. 7).

Ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τοῦ ναοῦ διασώζονται ἀκόμα σὲ ἀρκετὸ ὕψος τὸ συμπαγὲς τμήμα μεταξὺ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τρεῖς πεσσοὶ τῆς Β ἐσωτερικῆς πεσσοστοιχίας. Τὰ λείψανα αὐτὰ εἶναι ἐπιβοηθητικά γιὰ μιὰ θεωρητικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ. Ἡ τοιχοποιία τῶν πεσσῶν αὐτῶν εἶναι μικτή. Τὰ ἐπάλληλα τόξα ἔχουν κατασκευαστῆ ἀπὸ πλίνθους. Μὲ πλίνθους ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ ὀρίζοντιες στρώσεις ποῦ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν πωρολίθων τῆς τοιχοποιίας τῶν πεσσῶν καὶ κατὰ ἀκανόνιστα διαστήματα μεσολαβοῦν ὀρίζοντιες στρώσεις ξυλοδέσμων (Πίν. 38, εἰκ. 1).

Ἡ συσχέτιση τοῦ ὕψους τῶν ἀνωτέρων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων τῆς Β ἐσωτερικῆς πεσσοστοιχίας, εἶναι τὸ κυριώτερο στοιχεῖο ποῦ βοηθεῖ γιὰ τὴν θεωρητικὴ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῆς στεγάσεως τῆς βασιλικῆς. Ἐὰν φανταστοῦμε τὴ νοητὴ γραμμὴ ποῦ ἐφάπτεται στὶς ἀντυγες τῶν τόξων αὐτῶν, αὐτὴ περνάει ἀπὸ ἓνα σημεῖο ἀνατολικά, λίγο πρὸ χαμηλά, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος (Πίν. 38, εἰκ. 1). Ἄν θεωρήσουμε ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τοιχοποιίας ποῦ μεσολαβεῖ, ἐπάνω ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ αετώματος εἶχε ὕψος ὅσο ἡ ἀκτίνα διαγραφῆς τοῦ τεταρτοσφαιρίου (ὕψος ἤδη ὑπερβολικὸ) καὶ ἂν φανταστοῦμε μιὰ χαμηλὴ κλίση τοῦ αετώματος, εἶναι δυνατὸν τότε νὰ ὑπῆρχαν μικρὰ φωτιστικὰ ἀνοίγματα, ὅπως στὶς ἐλληνιστικὲς βασιλικές³.

Τὸ πρόβλημα τῆς καλύψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ μορφολογικὴ ἀναπαράσταση, τὴν τυπολογικὴ κατάταξιν καὶ ἀκόμα τὴ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου⁴.

1. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ., τ. 30 (1929), πίν. X, εἰκ. 4.

2. Πρβλ. Α. Ὁρλάνδο, Α.Β.Μ.Ε., τ. Δ' (1938), σ. 128.

3. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ βασιλικὰ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, Β.Ζ., τ. 30 (1929), πίν. X, εἰκ. 4, ὅπου διακρίνεται καθαρὰ πὺς ὁ Β διαχωριστικὸς τοῖχος τοῦ ἱεροῦ ἦταν ὑπερυψωμένος ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τοιχοποιία τῆς προθέσεως καὶ ἔφθανε σὲ ἀρκετὸ ὕψος τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου.

4. Τὸν ναὸ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου χρονολογοῦν στὸ τέλος τοῦ 10ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα οἱ ἐξῆς: G. Millet, L'École grecque, ἑ.ἀ. Paris 1916, σ. 18, O. Wulf, Altchristliche und byzantinische Kunst, τ. Β', Berlin 1918, σ. 479, S. t. Runciman, A history of the first Bulgarian Empire, London 1930, σ. 231-232, B. Filon, Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin und Leipzig 1932, σ. 37-38, 42.

'Ο Σ. Πελεκανίδης¹ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ γράφει: «'Οτι ἡ βασιλικὴ ἐκαλύπτετο εἰς τὸ μέσον μὲν δι' ἀμφικλινοῦς ξυλίνης στέγης, εἰς τὰ πλάγια δὲ διὰ μονοκλινοῦς καὶ ὄχι διὰ μιᾶς σαμαρωτῆς, καλυπτούσης καὶ τὰ τρία κλίτη, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ εἰς οἶαν καὶ σήμερον εὐρίσκεται τὸ μνημεῖον κατάστασιν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι (τοῦλάχιστον τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ ἐν μέρει διατηρούμενος βόρειος) ἦσαν ἀρκετὰ χαμηλότεροι τῶν μετ' ἐπαλλήλων τόξων μεσαίων τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.» 'Η ἀνωτέρω ὅμως ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου εἶχε τὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπερυψωμένο γιατί, ἀπλούστατα ὁ Β τοῖχος εἶναι γκρεμισμένος καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορούμε νὰ καθορίσουμε τὸ ὕψος του. 'Εξ ἄλλου, ὅπως θὰ δοῦμε στὰ ἐπόμενα, τὸ μνημεῖο ἔχει ὑποστῆ μετασκευῆς καὶ συνεπῶς καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων (Β καὶ Ν) δὲν θὰ ἦταν ἡ πιὸ ἀξιόλογη ἀπόδειξη τοῦ τρόπου τῆς ἀρχικῆς του στεγάσεως. 'Αλλὰ καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων ὁ Σ. Πελεκανίδης² θεωρεῖ λόγο ποὺ ἀποκλείει τὴ στέγαση τοῦ ναοῦ μὲ δίρριχτη στέγη. Κατασκευαστικὰ ὅμως οἱ τρουλλίσκοι δὲν ἐμποδίζουν τὴ στέγαση τοῦ ναοῦ μὲ ἐνιαία δικλινῆ στέγη. Δημιουργεῖται ὅμως μιὰ σύγκριση σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ μνημείου καὶ τὴν κάλυψή του καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν τρουλλίσκων ἐμπέδωσε τὸν Πελεκανίδη. "Ὅπως θὰ ἀποδείξουμε στὰ ἐπόμενα οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων τοποθετήθηκαν ἀργότερα σὲ μιὰ γενικὴ ἐπισκευὴ τοῦ μνημείου. Συνεπῶς πρέπει νὰ διαχωρίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς καλύψεως τοῦ μνημείου σὲ δύο περιόδους.

'Επάνω ἀπὸ τὰ πλάγια κλίτη, μέχρι τὰ παραβήματα, πιθανώτατα ὑπῆρχαν ὑπερῶα. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὑπερώων, τοῦλάχιστον στὰ πλάγια κλίτη, εἶναι σήμερα μερικὰ ἴχνη ὑποδοχῶν καθέτων ξυλίνων δοκαριῶν ποὺ ἄλλοτε ἐδιακρίνονταν ἐντονώτερα³ καὶ τὰ μεγάλα τόξα στὸ ἀνώτερο τμήμα

Γ. Σωτηρίου, 'Ο Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου τῆς Πρέσπας καὶ αἱ βουλγαρικαὶ περὶ ἰδρύσεως τούτου ἀπόψεις, Π.Α.Α., τ. 20, 1945, σ. 14. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ., Θεσσαλονίκη 1960, σ. 75-76. Νεώτερες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ μνημείου ὑπάρχουν στὴν ἀνακοίνωσή τοῦ Djordje Stričević, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique de pays centrales des Balkans au IX-XI siècles ἐν L'Architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, Rapports VII τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς 'Αχρίδας, Belgrade-Ochride 1961, σ. 195-201.

1. Πρέσπες, ἔ.ἀ., σ. 73-74.

2. 'Ε.ἀ., σ. 74: «Καὶ ἡ διὰ κτιστῶν θολωτῶν κατασκευῶν, καὶ δὴ καὶ μεθ' ὑψηλῶν τρουλλῶν, στέγασις τῶν παραβημάτων ἀποκλείει νομίζω, κατ' ἀρχὴν τὴν στέγασιν ὀλοκλήρου τοῦ ναοῦ δι' ἀμφικλινοῦς στέγης».

3. Μιλιόκωφ, ἔ.ἀ., σ. 47. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 196.

τῆς Β πεσσοστοιχίας (Πίν. 38, εἰκ. 2). Μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου καλύψως τῆς βασιλικῆς ὅμως θὰ ἀσχοληθοῦμε στὰ ἐπόμενα¹.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴ γενικώτερη μορφολογικὴ ἐξέταση τοῦ μνημείου καὶ τῆ σύγκρισή του μὲ ὑπάρχοντα μνημεῖα τοῦ ἴδιου τύπου καὶ ἐποχῆς θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε δύο ἄλλα σημεῖα ποῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ διαφωνία μὲ τὸ κείμενο τοῦ Πελεκανίδη. Τὸ ἓνα σημεῖο εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ υποθετικοῦ τριβήλου, ποῦ ὅπως προηγουμένως ἀναφέραμε καὶ ὁ ἴδιος δέχεται μὲ ἐπιφύλαξη, τὸ μεταχειρίζεται ὅμως στὴ μορφολογικὴ συμπλήρωση τοῦ μνημείου καὶ τῆ χρονολογικῆ του κατάταξη² καὶ τὸ ὁποῖο μόνο μιὰ ἀνασκαφὴ θὰ μπορέσῃ μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδείξῃ. Τὸ δεύτερο σημεῖο εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων ποῦ ἐμφανίζονται στὴ βασιλική. Στὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα ὁ Πελεκανίδης θεωρεῖ βασικὰ τὸ σύστημα τῆς στεγάσεως, ὅπου τὸ μεσαῖο κλίτος βρίσκεται ὑπερυψωμένο ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ τὰ ἐπάλληλα τρίβηλα τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, πρὸς τὸ νάρθηκα³. Σὰν ἀνατολικὰ στοιχεῖα θεωρεῖ τὴν πεσσοστοιχία, ἀλλὰ καὶ τὸ τριμερὲς ἱερό⁴ «τοῦ ὁποίου ἕκαστον τῶν παραβημάτων διαμορφοῦται εἰς σταυροειδῆ μετὰ τρουῖλλου χῶρον». Τὰ παραβήματα ὅμως, ὅπως ἀποδείχτηκε τοῦλάχιστον σχετικὰ μὲ τὴν τοιχοποιία τους καὶ ὅπως θὰ ἐπαληθευθῇ αὐτὸ πιὸ κάτω καὶ μορφολογικά, ἀποτελοῦν μιὰ μεταγενέστερη προσθήκη καί, συνεπῶς, δὲν πρέπει νὰ τὰ λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν στὴν ἀρχικὴ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ. Ἡ προσθήκη ὅμως αὐτὴ φαίνεται πιὸ καθαρὰ στὴ μέθοδο καὶ στὴ μορφή τῆς δομῆς τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου ποῦ διαφέρει τελείως ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη τοιχοποιία τοῦ ἱεροῦ καὶ ποῦ πραγματικὰ ἀνήκει στὸν 11ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ στὴν τοιχοποιία τῆς προθέσεως.

Ἄν δεχτοῦμε ὅμως ὅτι ἡ πρόθεση (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τρουλλίσκο τῆς) ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ περίοδο τῆς βασιλικῆς τότε, λόγῳ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῆς, πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ στεγαζόταν μὲ τρουῖλλο (ἢ ἀσπίδα τοῦλάχιστον ἐπὶ λοφίων) καὶ συνεπῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς τὴν ἄποψη ὅτι καὶ ὁ τρουῖλλος ποῦ ἀντικατάστησε κάποιον ἄλλον ποῦ καταστράφηκε ἀνήκει, σὰν μορφή, στὴν ἐποχὴ ἀνιδρύσεως τῆς βασιλικῆς. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἀποδειχτῆ

1. Ὁ Milan Zloković, *Stare Ćrkve u Oblastima Prespe i Ohrida, Starinar* III. Serie III, 1924/25, πιστεύει πὼς ὁ φωτισμὸς τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ἐγίνονταν ὅπως σὲ ἀνατολικὸ τύπου βασιλικῆς, δηλαδὴ ὑπῆρχε ἐνιαία δόριχη στέγη. Ἄμφιβολία σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τῆς καλύψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου ἐκφράζει καὶ ὁ Stričević, ἔ.ἀ., σ. 196: «Il est, pourtant, incertain jusqu'à quelle hauteur ces murs s'élevaient au-dessus des arcades des tribunes et si, au-dessus de celles-ci il y avait des fenêtres par lesquelles la nef centrale recevait un éclairage direct».

2. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ., σ. 76.

3. Πελεκανίδης, ἔ.ἀ., σ. 74.

4. Ἐ.ἀ., σ. 74.

ὅτι ὄλη ἢ ΒΑ (καὶ ΝΑ) περιοχὴ τοῦ ναοῦ ἀνήκει στὴ δευτέρα μετασκευή, τότε δὲν πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε σὰν ἀνατολικὸ στοιχεῖο τῆς πρώτης περιόδου τοῦ μνημείου, τὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο τῆς προθέσεως (καὶ τοῦ διακονικοῦ).

Στὰ ἀνατολικά ἐπίσης στοιχεῖα τοῦ ναοῦ, ὁ Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς (ξ.ἀ., σ. 74) θεωρεῖ ὅτι περιλαμβάνεται «καὶ ἡ διὰ λαξευτῶν λίθων κατασκευὴ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἣτις ἐνθυμίζει ναοὺς τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ τῆς 'Ανατολῆς, τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν». Αὐτὸ ὅμως εἶναι σφάλμα γιατί ἡ τοιχοποιία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως περιγράψαμε προηγουμένως (ξ.ἀ., σ. 166), ἀλλὰ καὶ ὅπως πολὺ καθαρὰ διακρίνεται στὸν Πίν. 39, εἰκ. 4 (ἀλλὰ καὶ στὸν πίνακα XX, εἰκ. 2, πού παραθέτει ὁ ἴδιος στὴ μελέτη του) δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ λαξευτοὺς λίθους. Ὁ ἴδιος ὅμως περιγράφει (ξ.ἀ., σ. 74) τὴν τοιχοποιία ὡς ἐξῆς: «ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι μικτὴ, χρησιμοποιουμένου ἄλλοῦ τοῦ ἐγχωρύγου συστήματος, ἄλλοῦ, καὶ κυρίως κατὰ τὰς γωνίας, λαξευτῶν μόνον λίθων καὶ ἄλλοῦ πλατειῶν ζωνῶν λιθοδομῆς, ἐναλλασσομένης διὰ στρώσεων πλίνθων». Συνεπῶς ἡ τοιχοποιία τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζεται σὰν μιὰ πρόχειρη, μιὰ σχετικὰ εὐτελής, ἀλλὰ γερὴ τοιχοποιία, πού δὲν φανερώνει καμιά ιδιαίτερη ὁμοιότητα μὲ «ναοὺς τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καὶ τῆς 'Ανατολῆς» καὶ ὅπωςδῆποτε δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐνταχθῇ στὰ ἀνατολικά μορφολογικά στοιχεῖα τοῦ ναοῦ.

'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου παρουσιάζει ιδιαίτερες, ἐπὶ μέρους, ὁμοιότητες μὲ μιὰ ομάδα βασιλικῶν πού θὰ ἐξετάσουμε, τὴν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας, τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, τὴν Μητρόπολη τῶν Σερρῶν ('Αγίους Θεοδώρους), τὴν βασιλικὴ (τὴν λεγομένην τῶν κατηγουμένων) τῶν Σερβίων, τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας ('Ἐσχὴ μετροπόλ), τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου Καλαμπάκας, τὴν βασιλικὴ τοῦ Σωτήρος (τοῦ 'Οσίου Νίκωνος) τῆς Σπάρτης καὶ τὴν βασιλικὴ τῆς Aboba (Pliska) τῆς Βουλγαρίας.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς βασιλικές αὐτές ἰδρύθηκαν σὰν μητροπολιτικοὶ ναοί¹. Ὁ Α. Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο ς² ἀναφέρει ὅτι: «τὸ παλαιότατον σχῆμα τῆς βασιλικῆς βλέπομεν, πράγματι, χρησιμοποιούμενον κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα, ἀκόμη δὲ καὶ ἀργότερον, διὰ τοὺς μητροπολιτικούς ναοὺς, ὡς συνέχειαν ἴσως τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως ἢ καὶ διότι τοῦτο ἔθεωρεῖτο περισσότερο πιθανῶς σεβάσμιον. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν, εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ αἱ περισσότεραι παλαιαὶ μητροπόλεις ἔχουν τὸ σχῆμα βασιλικῆς». Μητροπολιτικὸς ναὸς ἀνιδρῦθη ἢ τρουλωτῆ βασιλικὴ τῆς 'Αγίας Σοφίας στὴν

1. G. Millet, ξ.ἀ., σ. 15. Γ. Σ ω τ η ρ ἰ ο υ, X.B.A., (= Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία), τ. Α', 'Αθήναι 1962, σ. 319.

2. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἐκδ. 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 18, 'Αθήναι 1957. σ. 64.

Ἀχρίδα¹, ἡ βασιλικὴ (καθεδρικὸς ναὸς) τῶν Σερβίων², ἡ Μητρόπολις τῆς Καλαμπάκας³, ἡ Παλιὰ Μητρόπολις (Ἑσκή μετροπόλ) τῆς Βεροίας⁴, ἡ βασιλικὴ (Ἁγιοὶ Θεόδωροι) τῶν Σερρών⁵, ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας⁶, καὶ ὅπως θὰ δοῦμε ὁ Ἁγιὸς Ἀχιλλεῖος, καὶ ἄλλες⁷.

Πρὶν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ συγκριτικὴ μορφολογικὴ ἐξέταση τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῶν βασιλικῶν, θὰ προσπαθήσουμε, προηγουμένως, νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ μορφή τῶν μνημείων καὶ νὰ ἐξετάσουμε τίς διαδοχικὲς φάσεις τῶν μετασκευῶν τους καὶ νὰ καθορίσουμε τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὸ δυνατόν, ποῦ ἔλαβαν χώραν οἱ πιθανὲς μεταρρυθμίσεις.

Ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας ἐμφανίζει ὁμοιότητες μὲ τὸν Ἁγίον Ἀχιλλεῖο, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν πεσοστοιχιῶν καὶ στὴν ὑπαρξὴ τῶν τρουλλίσκων, στὰ παραβήματα⁸. Σύμφωνα ὅμως μὲ τίς νεώτερες ἀπόψεις, μετὰ τίς δοκιμαστικὲς ἀνασκαφὲς ποῦ ἐγίναν τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τοὺς Radivoje καὶ Mirjana Ljubinković, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ βασι-

1. Θεοφυλάκτου, Βίος καὶ πολιτεία... Διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου βουλγάρων. Migne, P.G., τ. 126, σ. 1229. B. Filon, Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin und Leipzig 1932, σ. 26, 37. D. Bošković-K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, στὸ Recueil de Travaux publiés à l'occasion du Xe anniversaire de la fondation du Musée et dédiés au XIIe Congrès Intern. des Etudes byzantines, Ohrid 1961, σ. 77. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 187.

2. Α. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 64.

3. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καὶ ID' αἰῶνος, Ε.Ε.Β.Σ., (=Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν), τ. 5' (1929), σ. 292.

4. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ βασιλικὰ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 568.

5. Α. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 153.

6. Γ. Σωτηρίου, Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας. Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, τ. Α'. Ἱστορία ὑπὸ Μαργαρ. Κωνσταντινίδου, Ἀθήναι 1945, σ. 164.

7. Ὁ Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ., σ. 66, ὑποσ. 161, διαφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τῶν Μιλιούκωφ καὶ Ἰβάνωφ, ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου ὑπῆρξε Μητροπολιτικὸς ναὸς καὶ μάλιστα Πατριαρχικός.

8. ΒΑ ἄποψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας παραθέτει ὁ G. Millet, L'École grecque, ἔ.ἀ., σ. 42, εἰκ. 20 καὶ ὁ B. Filon, Geschichte der altbulgarischen Kunst, ἔ.ἀ., σ. 39, εἰκ. 8 (κάτοψη τοῦ ναοῦ, ὅπου σημειώνονται ἐνδεικτικὰ οἱ διάφορες φάσεις τῶν μετασκευῶν τοῦ ναοῦ) καὶ πίν. 18α. Ἐπάνω στὴν ἴδια κάτοψη τῶν Schmidt-Annaberg (Deutsche Bauzeitung, LV, 1921, σ. 193), ποῦ παραθέτει καὶ ὁ Filon, βασίσθηκε καὶ ὁ N. Mavrodinov γιὰ νὰ χρονολογήσῃ τίς διάφορες περιόδους τοῦ μνημείου. Διόρθωση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἐπιχειροῦν οἱ D. Bošković-K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, ἔ.ἀ., σ. 77, ὑποσ. 10. Νεώτερα, πολὺ ἐνδιαφέροντα, ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, κάτοψη καὶ τομῆς, δημοσιεύουν οἱ D. Bošković-K. Tomovski, ἔ.ἀ., σ. 78-79, εἰκ. 5α-5δ.

λικὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας θεμελιώθηκε στὰ ἐρείπια μιᾶς προϋπάρχουσας παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς¹. Ἦδη ἀπὸ τὴν κάτοψη τῶν Schmidt-Anpaberger ποὺ παραθέτει ὁ B. Filon², εἶναι δυνατὸν νὰ διαβλέψῃ κανεὶς ὅτι ἡ βασιλικὴ πιθανώτατα ἔφερε στὸ κέντρο ἓνα τροῦλλο³. Οἱ νεώτερες ἔρευνες τῶν D. Bošković καὶ K. Tomovski, τὸ ἀπέδειξαν αὐτὸ καθαρά⁴. Ἐνδεικτικὰ μάλιστα σημειώνουν καὶ τὴν ἀρχικὴ θέση τῶν Δ πεσσῶν τῆς τρουλλωτῆς βασιλικῆς⁵ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο, καὶ τὸ μετασχηματισμὸ της, ἀργότερα, σὲ τρίκλιτη ἀνατολικοῦ τύπου βασιλική, μὲ συνεχεῖς πεσοστοιχίες. Σχετικὰ μὲ τοὺς τρουλλίσκους τῶν παραβημάτων ὁ D. Stričević⁶ θεωρεῖ ὅτι ὑπῆρχαν ἤδη τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγινε μεταρρύθμιση στὸ ναό, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος (κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα). Οἱ D. Bošković καὶ ὁ ἀρχιτέκτων K. Tomovski, ποὺ ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ, ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ παραβήματα καὶ οἱ τρουλλίσκοι χτίστηκαν ἀργότερα, κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα⁷. Τὴν ἀποψη ὅτι οἱ τρουλλίσκοι χτίστηκαν (προστέθηκαν) σὲ μιὰ ἐποχὴ μεταγενέστερη τῶν ἐπισκευῶν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος, ὑποστήριξαν προηγουμένως καὶ οἱ Kόο, Ljubinković καὶ οἱ Bošković - Tomovski⁸. Στις ἐπὶ μέρους

1. Dimče Kόο, Nouvelles considérations sur l'église de Sainte Sophie à Ohrid, *Archaeologia Jugoslavica*, II, 1950, σ. 140. R. Ljubinković, Konzervatorska Ispitivanja i Radovi na crkvi Svete Sofije u Ohridu (*Les recherches de conservation et les travaux à l'église de Ste Sophie à Ohrid*), *Zbornik Zaštite Spomenika Kulture*, II, 1, 1951, σ. 201, τοῦ Ἰδίου, Sveta Sofija u Ohridu στὸ Konzervatorski Radovi na crkvi Sv. Sofije u Ohridu, Beograd 1955, σ. 10, παραθέτει κάτοψη τοῦ κτίσματος, ὅπου διακρίνονται καθαρά ἡ μορφή τῶν ἀνευρεθέντων ἰχνῶν παλαιο-χριστιανικῶν κτισμάτων στὰ ἐρείπια καὶ σ. 11, διαμόρφωση σὲ ὑψηλότερη στάθμη. D. Bošković - K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, *ξ.δ.*, σ. 76 καὶ Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, *ξ.δ.*, σ. 191.

2. *Ε.δ.*, σ. 39, εἰκ. 8.

3. Ὁ τροῦλλος αὐτὸς προφανῶς θὰ στηριζόταν ἀφ' ἑνὸς μὲν στὸ δεῦτερο ζευγάρι τῶν Δ πεσσῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ ἄλλο, ἀντίστοιχο, πρὸς Δ, σὲ ἀπόσταση ἴση μὲ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Ἐξ ἄλλου μιὰ τέτοια ὑπόθεση εὐνοεῖ καὶ ἡ μείωση τοῦ πάχους τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας στὸ τμήμα τῶν ἐγκαρσιῶν σταυροκαμαρῶν.

4. *Ε.δ.*, σ. 78-79, εἰκ. 5α-5δ.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν δύο πρὸς Δ πεσσῶν, ποὺ ὑποστήριζαν τὸν τροῦλλο, βρέθηκαν καὶ ἰχνη τῶν σφαιρικῶν τριγώνων. Bošković - Tomovski, *ξ.δ.*, σ. 77.

6. *La rénovation du type basilical*, *ξ.δ.*, σ. 193.

7. *Ε.δ.*, σ. 82.

8. Ὁ Dimče Kόο, *Godišen Zbornik Filosof. Fakultet, Skopije*, 2 (1949), σ. 350-353 καὶ *Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid, Archaeologia Jugoslavica* II (1950), σ. 140, θεωρεῖ ὅτι οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων τῆς Ἁγίας Σοφίας προστέθηκαν μεταξὺ τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα. Ὁ Ljubinković χρονολογεῖ τοὺς τρουλλίσκους τὸν 12ο - 13ο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν. Πρβλ. Stričević, *ξ.δ.*, σ. 193, ὑποσ. 134.

μορφολογικές λεπτομέρειες τοῦ ναοῦ ὑπάρχει διαφωνία ἀπόψεων μεταξύ Βοšković¹ καὶ Stričević² ποὺ ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὴ μελέτη τοῦ μνημείου.

Σύμφωνα μὲ τις ἀπόψεις ποὺ ἀναφέραμε, οἱ κυλινδρικοὶ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων τῆς βασιλικῆς τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς 'Αχρίδας ἀνιδρύθηκαν μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τῆς βασιλικῆς, ὑπῆρχε παλαιότερα ἡ ἀποψη, ποὺ βασιζόταν σὲ ἓνα σημεῖωμα τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα τῆς 'Εθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων (Cod. Paris. Gr. 880, fol. 407), ποὺ μνημονεύει ἀνίδρυση τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὸν 'Αρχιεπίσκοπο Λέοντα (1037-1056)³. Τὴν ἴδια ἀποψη ὑποστήριξε παλιότερα καὶ ὁ G. Millet⁴. 'Ο ἴδιος ὁ Filov, βασιζόμενος στὴν κάτοψη, ποὺ ἀναφέραμε τῶν Schmidt-Annaberg, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων τοῦ ναοῦ μαρτυρεῖ τρεῖς οἰκοδομικὲς περιόδους, ποὺ τὴν ἀρχαιότερη ἀντιπροσωπεύει τὸ Α τμήμα τῆς βασιλικῆς⁵ καὶ συμπεραίνει ὅτι ὁ 'Αρχιεπίσκοπος Λέων ἀνακαίνισε τὸ ναό⁶, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ἀποψη του, ἀνιδρύθηκε σὰν καθεδρικός ναὸς ἀπὸ τὸν Βόριδα (852-889)⁷. Τὴν ἀποψη ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς 'Αγίας Σοφίας ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ καθεδρικοὺς ναοὺς ποὺ ἀνίδρυσε ὁ Βόρις⁸ ὑποστήριξαν πολλοὶ παλιότεροι καὶ νέοι ἐρευνητές⁹. 'Ο D. Bošković¹⁰ παλιότερα, ὑποστήριξε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ναὸς ἀνιδρύθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλήμη καὶ τοῦ Ναούμ, δηλαδὴ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα. Στὸ ἴδιο ὅμως ἔργο του, στὸν ὑπότιτλο τοῦ πίνακα 22 ἀναγράφεται σὰν χρονολογία τοῦ ναοῦ ὁ 10ος ἢ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἄλλοι συγγραφεῖς ἔχουν τὴ γνώμη ὅτι ὁ ναὸς ὑπῆρχε πάντως τὴν ἐποχὴ

1. L'Architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age, ἔ.ἀ., σ. 160, ὑποσ. 11.

2. Ἔ.ἀ., σ. 193-194.

3. B. Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, ἔ.ἀ., σ. 40. Τὴν ἴδια ἀποψη ὑποστήριξε καὶ ὁ Kondakov (D. Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 188). Πρβλ. Ν. 'Ιβάνωφ, Bългарски старини из Македония, Σόφια 1931, σ. 566.

4. L'École grecque, ἔ.ἀ., σ. 41: «Sainte-Sophie d'Ochrida, qui fut construite dans le second quart du onzième siècle».

5. Filov, ἔ.ἀ., σ. 39, εἰκ. 8.

6. Filov, ἔ.ἀ., σ. 40: «Der altertümliche charakter der kirche ... spricht jedenfalls gegen die Annahme dass sie erst nach dem Jahre 1018 gegründet worden ist».

7. T. Tomovski, Ohrid jusqu'à la fin du XIVe siècle, στὰ Recueil de Travaux. Musée National d'Ohrid, Ohrid 1961, σ. 9.

8. Θεοφυλάκτου 'Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, Migne, P.G. τ. 126, σ. 1229: «Ἐπει γὰρ εἶδε τοῦτον ἄρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτῷ Βουλγαρίαν ἐπτά καθολικοῖς ναοῖς περιζῶσαντα καὶ οἷον τινα λυχνίαν ἐπτάφωτον ἀναλάμπαντα...».

9. Πρβλ. Filov, ἔ.ἀ., σ. 40, D. Bošković-K. Tomovski, ἔ.ἀ., σ. 77.

10. L'art médiéval en Serbie et en Macédoine, Beograd 1949.

τῆς βασιλείας τοῦ τσάρου Σαμουήλ (976-1014) καὶ ὅταν μετέφερε τὴν πρωτεύουσά του στὴν Ἀχρίδα¹ ὑπῆρξε ἡ ἔδρα τοῦ βουλγαρικοῦ Πατριαρχεῖου².

Διαφωτιστικό, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνιδρύσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας, εἶναι τὸ κείμενο τῆς βιογραφίας τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος, ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο, Ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας, πὺ εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Ἀχρίδα³: «Ταῦτα δὲ κὰν τῶ μοναστηρίῳ αὐτοῦ ἀπέθετο, ὃ ἐν Ἀχρίδι ἐδείματο, ἐτι περιόντος τῶ βίῳ τοῦ μακαριστοῦ Βορίσου... ἠθέλησε καὶ αὐτὸς ἐν Ἀχρίδι οἰκεῖον δεῖμασθαι μοναστήριον. Τούτῳ δὲ καὶ ἑτέραν ἐκκλησίαν προσέθηκεν, ἣν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντο· καὶ οὕτως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολικὴ, δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος, μεγέθει πολλῶ τῆς καθολικῆς βραχύτεραι, σχήματι δὲ περιηγμένῳ καὶ κνκλωτερεῖ ταύτης ἐπιτερπέστεραι».

Ὁ D. Stričević⁴, ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Θεοφύλακτου βγάζει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπῆρχε ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Σαμουήλ⁵ καὶ ἐρειπώθηκε κατὰ τοὺς πολέμους μὲ τὸ Βυζάντιο. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχρίδας ἀπὸ τὸ Βασίλειο Β' καὶ μέχρι τὴν ἐπισκευὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Λέοντα, φαίνεται πὺς ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀνάγκες τῆς πόλεως, σὰν μητροπολιτικὸς ναὸς, ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς πὺ ἔχτισε ὁ Κλήμης⁶. Ἡ φράση μάλιστα «ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντο» καὶ ὅχι ἡ μνεῖα Πατριαρχικοῦ θρόνου, συμβάλλει στὴν ἀποψὴ ὅτι τὸ κείμενο ἀναφέρεται στὴ βυζαντινὴ περίοδο⁷. Στὸ κείμενο

1. Πρβλ. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, τ. Β', βιβλ. VII, ἐκδ. Βόννης, σ. 172. Γ. Κεδρηνό, τ. Β', ἐκδ. Βόννης, σ. 468.

2. Μιλιούκωφ, ἐ.ἀ. Izvestia IV, 1 (1899), σ. 87. R. Ljubinković, Les recherches de conservation et des travaux à l'église de Ste Sophie à Ohrid, στὸ Zbornik Zaštite Spomenika Kulture, II, 1, 1951, σ. 201 καὶ Sveta Sofija u Ohridu, στὸν κατάλογο Konzervatorski radovi na Crkvi Sv. Sofije u Ohridu, Beograd 1953, σ. 11-12.

3. Διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων... παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου καὶ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας Κυρίου Θεοφύλακτου κ.λ.π. Migne, P.G. τ. 126, σ. 1229. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία ἐνθρονίσεως τοῦ Θεοφύλακτου ὡς Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος (1088/89), πρβλ. P. Gautier, Essai sur la date d'intronisation de Theophylacte d'Achrida, στὰ Résumés des Communications τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς Ἀχρίδας 1961, σ. 125.

4. La rénovation du type basilical, ἐ.ἀ., σ. 188-189.

5. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰ δεδομένα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν πὺ κατὰ τὸν D. Κοσό, Nouvelles considérations, ἐ.ἀ., Arch. Jugosl. II, 1950, σ. 140, τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὴ βασιλικὴ τὸ ἀργότερο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9ου αἰῶνα.

6. Λαζάρωφ, Rapports du XIIe Congrès Intern. des Etudes Byzantines, Belgrade-Ochride 1961, σ. 115.

7. Stričević, ἐ.ἀ., σ. 189.

δμως τοῦ Θεοφυλάκτου ἀναφέρονται τρεῖς ἐκκλησίες ἀπό τις ὁποῖες μεγαλύτερη καί σπουδαιότερη ἦταν «ἡ καθολικὴ», ὁ καθεδρικός ναός.

Ἀσφαλῶς ὁ Θεοφύλακτος θὰ ἐξυπονοῇ τὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας ποῦ προϋπῆρχε τῶν ἐκκλησιῶν ποῦ ἀνίδρυσε ὁ Κλήμης, καί ὅπου ὁ ἴδιος, ἀργότερα, μετὰ τις ἐπισκευές καί τις τροποποιήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος (1037-1056) ἐγκαταστάθηκε, πάντως μετὰ τὸ 1089¹.

Συνεπῶς ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ τσάρου Σαμουήλ (976-1014). Πιθανὸν ἀνιδρῶθη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Βόριδος. Μετὰ τὴ συντριβὴ τῶν διαδόχων τοῦ Σαμουήλ τὸ 1018 ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος διέλυσε καί τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ἀχρίδας καί ἵδρυσε Ἀρχιεπισκοπή. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος, ἐγίναν οἱ ἐπιδιορθώσεις. Στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν τὸν 12ο καί 13ο αἰῶνα, ἐγίναν μετασκευές στὶς ὕψεις τῆς βασιλικῆς. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ συνέβη καί ἡ προσθήκη τῶν τρουλλίσκων στὰ παραβήματα καί στὸ Δ τμήμα τοῦ ναοῦ. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Γρηγόριος εἶχε ἀποτελειώσει ἤδη τὸ 1317 τὸ χτίσιμο δύο πύργων στὶς πλευρές τοῦ ἐξωνάρθηκα. Μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, τὸ 1394, ἡ βασιλικὴ ἐγινε τζαμί καί ἐγίναν μετασκευές ποῦ τῆς ἔδωσαν τὴν μορφή ἀνατολικοῦ τύπου βασιλικῆς.

Τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας, φαίνεται ὅτι εἶναι καί ἡ βασιλικὴ τῆς Abova (Pliska) στή Βουλγαρία², ποῦ ἡ κάτοψή της ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου, μὲ τριμερές ἱερὸ ὅπου ἐξωτερικὰ καί οἱ τρεῖς ἀψίδες (ἱεροῦ βήματος καί παραβημάτων) ἐμφανίζουν ἡμιεξαγωνικὴ διαμόρφωση, καί ἐναλλαγὴ πεσσῶν καί κιόνων στὶς δύο κεντρικὲς κιονοστοιχίες.

Ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας, ἐπίσης παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο, ἰδιαίτερα στὶς πεσσοστοιχίες³. Τὴ βασιλικὴ χρονολογεῖ

1. Πρβλ. Stričević, ἔ.ἀ., σ. 189 ἔξ., ὅπου πλοῦσια βιβλιογραφία.

2. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς δημοσιεύει ὁ B. Filov, *Geschichte der altbulgarischen Kunst*, ἔ.ἀ., σ. 27. εἰκ. 4. Ὁ ἴδιος χρονολογεῖ τὴ βασιλικὴ (ἔ.ἀ., σ. 26), στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 9ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα. Ὁ Stričević, ἔ.ἀ., σ. 186, συμφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Filov, συμπληρώνει δμως ὅτι: «à l'époque du IXe et du Xe siècles pourrait consister seulement dans la restauration et dans le nouvel emploi de l'église à cette époque, mais les reconstructions qui ont été observées lors les fouilles ne pouvaient pas, malheureusement, être datées jusqu'ici d'une façon plus précise». Ἀντίρρηση ἐπάνω στὴν ἄποψη τοῦ Stričević, ἐκφράζει ὁ Krsto Mijatov στὰ Résumés τῶν Rapports complémentaires τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς Ἀχρίδας 1961, σ. 67-70 καί στή μελέτη του: *Die Basilica und die Rundkirche während des Mittelalters im zentralgebiet der Balkanhalbinsel, Sofia (Zentralstelle für wissenschaftliche und technische Information und Dokumentation) 1911* (λιθογρ.), σ. 1-8.

3. A. Rachénov, *Églises de Mésemvria, (Monuments de l'Art en Bulgarie, Publiés par l'Institut Archéologique Bulgare, Volume II)*, Sofia 1922., σ. 3, εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ναοῦ πρβλ. προχ. στὸ G. Millot, *L'École grecque*, ἔ.ἀ., σ. 19, εἰκ. 4.

ὁ Millet¹, πολὺ ἀόριστα στὸ 10ο ἢ 11ο αἰῶνα. Στὸν 11ο αἰῶνα τοποθέτησε, ἀρχικά, τὸ ναὸ καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου², ἀργότερα ὁμοῦς³ ἐξέφρασε τὴν ἀποψη «ὅτι πρόκειται περὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κτισθεῖσης εἰς τοὺς περὶ τὸν 'Ιουστινιανὸν χρόνους, ἥτις ὑπέστη μεγάλας ἐπισκευὰς κατὰ τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα»⁴. Σὲ σχετικὰ συμπεράσματα κατέληξαν καὶ οἱ ἔρευνες (1952) τοῦ Β. Βοβῆν, ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαιτέρα μὲ τὸ μνημεῖο, καὶ ποὺ τοποθετεῖ τὸν ἀρχικὸ ναὸ στὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰῶνα⁵.

'Η Μητρόπολις τῶν Σερρών, ποὺ χτίστηκε ἐπάνω στὰ εἰσέπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, καὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖ πολλὰ στοιχεῖα, παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, στὴ διάταξη τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ἰδιαιτέρα στὴν κάλυψη τῶν παραβημάτων μὲ τρουλλίσκους. 'Η Μητρόπολις τῶν Σερρῶν ὁμοῦς διαφέρει στὴ διαμόρφωση τῶν κιονοστοιχιῶν ποὺ διαχωρίζουν τὸ κεντρικὸ κλίτος ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ καταλήγουν στὴ Δ πλευρὰ σὲ παραστάδες, καθὼς καὶ στὴν Α πλησίον τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ποὺ καλύπτεται, ἀντίθετα μὲ τὸν ἄλλο ναὸ, μὲ ἡμικυλινδρικό θόλο. 'Η βασιλικὴ στεγάζεται ὅπως ἀναφέραμε, σύμφωνα μὲ τὶς ἐλληνιστικὲς παραδόσεις, μὲ ξύλινη στέγη καὶ ἔχει τὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπερυψωμένο⁶. 'Ο Π. Ν. Παπαγεωργίου⁷, ποὺ ἀσχολήθηκε παλιότερα μὲ τὴ βασιλική, ἀναφέρει ὅτι «πρῶτη μνεῖα τοῦ ναοῦ γίνεται ἐν τοῖς Χρυσοβούλοις 'Ανδρονίκου τοῦ πρεσβυτέρου ἔτει 1321». 'Ο G. Millet⁸ ἀναφέρει ἀπλῶς : «Le monument fut remanié, en particulier par Dučan en 1345».

'Ο Β. Filon⁹ χρονολογεῖ τὸ ναὸ τὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα. 'Ο Α. 'Ορλάνδος¹⁰ ὁμοῦς, ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαιτέρα μὲ τὸ μνημεῖο, συμπεραίνει ὅτι : «Δύσκολον εἶναι νὰ ὀρίσῃ τις τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ· διότι οὗτος παρουσιάζει πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα, ἅτινα δύνανται νὰ ἀνα-

1. 'Ε.ά., σ. 18. Πρβλ. Stričević, ἔ.ά., σ. 179, ὑπόσ. 46, ὅπου πλοῦσια βιβλιογραφία.

2. Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ 'Αρχαιολογία, τ. Α', 'Αθήναι 1962, σ. 474 (φωτογρ. ἐπανέκδοση).

3. Γ. Σωτηρίου, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ά., σ. 164.

4. 'Ο Filon, 'Η 'Αγία Σοφία τῆς Σόφιας, Σόφια 1913, σ. 137-138, ὑποστήριξε πρῶτος ὅτι ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας, ἀπὸ τὰ μορφολογικὰ της χαρακτηριστικὰ, πρέπει νὰ ἀνήκῃ στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

5. Πρβλ. Stričević, ἔ.ά., σ. 179.

6. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 155., εἰκ. 2.

7. Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προσόστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου, Β.Ζ. τ. 3 (1894), σ. 248.

8. L'École grecque, ἔ.ά., σ. 22.

9. Geschichte der altbulgarischen Kunst, ἔ.ά., σ. 42.

10. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 166.

βιβάσῳσι τὴν κτίσιν του μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ θου μ.Χ. αἰῶνος. 'Επειδὴ ὅμως ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μαρτυροῦντα βυζαντινοῦς χρόνους, φαίνεται πιθανώτερον νὰ ἐκτίσθῃ ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν κατεσκευάσθη καὶ τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ»¹. 'Ο Α. Ξυγγόπουλος², τέλος, ἀσχολούμενος μὲ τὸ ἀξιόλογο ψηφιδωτὸ τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς, ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὅτι «δυνάμεθα μὲ πολλὴν πιθανότητα νὰ τὸ χρονολογήσωμεν ἀπὸ τοῦ δευτέρου περιπτοῦ τετάρτου τοῦ 12ου αἰῶνος» ὅπως καὶ τὸ ναὸ.

'Αλλῃ βασιλική, ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες στὴν κάτοψη μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, εἶναι τῆς Κοιμήσεως στὴν Καλαμπάκα³, ποὺ ὅπως διαπίστωσε ὁ Γ. Σωτηρίου⁴: «ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ χώρου καταστραφέντος παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ» καὶ τὴν χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰῶνα⁵. 'Ο Ξυγγόπουλος⁶ ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τίς τοιχογραφίες τῆς βασιλικῆς τὴν χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ τὸ ναὸ στὸ 12ο αἰῶνα.

'Ενα ἄλλο μνημεῖο ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες μεγάλες μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, εἶναι ἡ βασιλικὴ τῶν Σερβίων⁷. 'Ο Α. Ξυγγόπουλος⁸ στὴ μελέτη τοῦ μνημείου καὶ στὴν ἀποκατάστασι τῆς μορφῆς του τὸ συγκρίνει, καὶ βρίσκει ἰδιαιτέρες ὁμοιότητες, μὲ τὴν Παλιὰ Μητρόπολι τῆς Μεσημβρίας καὶ μὲ τὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο. Τῆ Μητρόπολι ὅμως τῆς Μεσημβρίας θεωρεῖ κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Millet⁹ σὰν κτίσμα τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰῶνα, τὸν δὲ "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Γ. Σωτηρίου¹⁰, σὰν κτίσμα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνα, καταλήγει δὲ στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «πλὴν τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα, καὶ εἰδικώτεροι ἱστορικοὶ λόγοι μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὸ νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικὴν τῶν Σερβίων ἀπὸ τοῦ πρώτου περιπτοῦ τετάρτου τοῦ 11ου αἰῶνος. Πράγματι, τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 10ου αἰῶνος, ὅποτε τὰ Σέρβια κατεῖχοντο ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, δὲν θὰ ἦταν ἡ πρόσφορος ἐποχὴ διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τόσοσ μεγάλης ἐκκλησίας. 'Απεναντίας, οἱ χρόνοι οἱ εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν, τὸ 1001, τῶν Σερβίων ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου, εἶναι, νομίζω, ἐκεῖνοι, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ κάτοικοι

1. Πρβλ. καὶ Stričević, ἔ.ἀ., σ. 204.

2. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 48 καὶ ὑποσ. 4, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 295, εἰκ. 4.

4. "Ε.ἀ., σ. 293.

5. "Ε.ἀ., σ. 298, 300, 305.

6. Α. Ξυγγόπουλος, Thessalonique et la peinture Macédonienne, Athènes 1955, σ. 24 καὶ, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, 'Αθήναι 1957, σ. 48 καὶ ὑποσ. 4.

7. Α. Ξυγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 27, εἰκ. 4.

8. "Ε.ἀ., σ. 49.

9. L'École grecque, ἔ.ἀ., σ. 18.

10. Π.Α.Α., τ. 20 (1945), σ. 14.

τῆς πόλεως, ἀναθαρρήσαντες ἀπὸ τὴν ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς καὶ αἰσθανόμενοι τὴν δέουσαν ἀσφάλειαν, πὺ τὸς ἐξησφάλιζεν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ τὰ στρατεύματά του, ἀνήγγειραν τὴν μεγάλην των ἐκκλησίαν».

'Ομοιότητα, τέλος, μὲ τὴν κάτοψη τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου παρουσιάζει ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας ('Εσκή μετροπόλ), γιὰ τὴν ὁποία ὅμως, πρὸς τὸ παρὸν, ἔχουμε πολὺ ἀσφαεῖς χρονολογικὲς ἐνδείξεις. 'Ο Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ ¹ στὴν σύντομη μελέτη του γιὰ τὸ μνημεῖο, ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι : «πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ναοῦ τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος». Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν "Άγιο Προκόπιο στὸ Prokuplje, πὺ χρονολογεῖται τὸ 1095 ² καὶ στὴν ἀρχικὴ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Παναγίας Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν, πὺ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς κατόψεως ἐμφανίζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὸν "Άγιο 'Αχιλλεῖο, ἰδιαίτερα στὴ μορφή τῆς πεσοστοιχίας ³.

'Απὸ τὶς βασιλικὲς πὺ ἐξετάσαμε μερικὲς ἀνιδρῦθηκαν ἐπάνω στὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὅπως ἡ 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας, ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῶν Σερρών, ἡ Παναγία Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας ⁴. 'Ορισμένες μάλιστα ἀπὸ τὶς βασιλικὲς αὐτὲς διατήρησαν ἀκέραιο καὶ τὸ παλαιοχριστιανικὸ τους σύνθρονο στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως ἡ Μητρόπολη τῶν Σερρών, ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας καὶ ἡ Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας ⁵.

Οἱ βασιλικὲς αὐτὲς εἶναι ὅλες τρίκλιτες καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας, πὺ εἶχε τροῦλλο στὸ κέντρο, οἱ ἄλλες ἦσαν ξυλόστεγες, μὲ ὑπερυψωμένο, συνήθως, τὸ κεντρικὸ κλίτος. Τὰ ἐμφανιζόμενα ἑλληνιστικὰ ἢ ἀνατολικὰ στοιχεῖα σὲ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς θὰ προσπαθῆσουμε νὰ τὰ καθορίσουμε στὸ τέλος τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως.

"Ένα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα πὺ ἐπιδρῶν στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, μαζὺ μὲ τὴ διάρθρωση τῆς στεγάσεως, πὺ ἐπηρεάζει σημαντικὰ τὸν ἐσωτερικὸ φωτισμό, εἶναι ἡ μορφή τῶν κιονοστοιχιῶν. "Όπως θὰ δοῦμε, τὶς βασιλικὲς πὺ ἐξετάζουμε μποροῦμε νὰ τὶς κατατάξουμε, ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο αὐτό, σὲ δύο ἢ πιὸ σωστὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες.

'Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει βασιλικὲς ὅπου τὰ τρία κλίτη δια-

1. Βυζαντινὰ βασιλικὰ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς 'Ελλάδος, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 569, ὅπου καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ.

2. Stričević, ἔ.ἀ., σ. 204.

3. S. M. Nenadović, Ποιὰ ἦταν ἡ ἀνακαίνιση τοῦ βασιλ. Milutin στὴν Παναγία Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν, Starinar, τ. V-VI, 1954-55, σ. 215 εἰκ. 15 (σερβ.).

4. Γιὰ τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Βεροίας, δὲν ἔχουμε πρὸς τὸ παρὸν στοιχεῖα πὺ νὰ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ὁποιαδήποτε ὑπόθεση.

5. Γιὰ τὸν "Άγιο 'Αχιλλεῖο δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὑπαρξὴ συνθρόνου, γιὰτὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει μεγάλη ἐπίχωση. 'Εξ ἄλλου δὲν ἔχει ἀνεργθῆ ἐπάνω σὲ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

χωρίζονται μὲ φράγματα τοιχοποιίας πού τὰ διατρυποῦν ἄλλοτε μικρότερα καὶ ἄλλοτε μεγαλύτερα ἀνοίγματα, δηλαδή μὲ πεσσοστοιχίες, πού παρ' ὅλον ὅτι ἐπιτρέπουν σχετικὰ ἄνετη ἐπικοινωνία στὸ χῶρο, στὴν πραγματικότητα ἐμποδίζουν τὴν ἐνότητα, ἀπὸ ὀπτική ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη, γιατί δὲν ἀφίνουν τὸ μάτι νὰ ἀναμετρήσῃ τὸ χῶρο, νὰ εἰσδύσῃ στὰ πλάγια κλίτη καὶ νὰ τὸν ἀποτιμήσῃ, γιατί οἱ πεσσοστοιχίες ἐμποδίζουν μὲ τὴν παρουσία τους, δίνουν μιὰ βαρύτητα καὶ μιὰ ἀρχαικότητα στὸ κτίσμα πού ἴσως ἔχει ἐπιδράσεις μακρυνές ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας, ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, ἡ βασιλικὴ τῶν Σερβίων, ὁ Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, ὁ Ἅγιος Προκόπιος στὸ Prokuplje καὶ ἡ Παναγία (Μπογκορόντιτσα Λιέβιτσα) στὸ Πρίζρεν.

Ἡ δευτέρη κατηγορία ἐμφανίζει ἓνα μικτὸ σύστημα, στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπου ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς μεσολαβοῦν κίονες, ἄλλοτε ἓνας καὶ ἄλλοτε δύο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διασκεδάζεται ἡ βαρύτητα καὶ ἡ ἀπομόνωση πού ἐμπνέουν οἱ πεσσοστοιχίες καὶ δημιουργεῖται μιὰ πλεον εὐχάριστη ἐναλλαγή. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν ἡ βασιλικὴ τῆς Abova τῆς Βουλγαρίας — μὲ μιὰ ἀταξία στὴ διαδοχὴ πεσσῶν καὶ κίωνων τῆς Β καὶ Ν κιονοστοιχίας¹, ὅπου ἀνάμεσα στοὺς πεσσούς μεσολαβοῦν βασικὰ δύο κίονες —, ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Βεροίας, ὅπου, ἐπίσης, μεταξὺ τῶν πεσσῶν μεσολαβοῦν δύο κίονες² καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τῆς Καλαμπάκας³.

Ἡ τρίτη κατηγορία καταργεῖ τοὺς πεσσούς καὶ τὸ μεικτὸν σύστημα καὶ ἐπανέρχεται (;) στὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, ὅπου στενοὶ καὶ ραδινοὶ κίονες στηρίζουν τὰ πλατυὰ τόξα τῆς κιονοστοιχίας καὶ πολὺ συχνὰ ἔφερε ὑπερῶα. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει ἡ Μητρόπολις τῶν Σερρῶν⁴. Ἄν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅσα προηγουμένως μνημονέψαμε γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ μνημεῖου καὶ ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ ὁ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς⁵: «καὶ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ», τοῦ θου πιθανῶς αἰῶνα, βλέπουμε πῶς ἡ συνεχὴς κιονοστοιχία εἶναι καθαρὰ ἑλληνιστικὸ στοιχεῖο τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς μορφές τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν πού ἐξετάζουμε.

Στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος διαμορφώ-

1. Filon, ἔ.δ., σ. 27, εἰκ. 4.

2. B.Z., τ. 30 (1929), σ. 569.

3. E.E.B.Σ., τ. Γ' (1929), σ. 293, 295.

4. A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2. Ὑπάρχει ὁμως ἡ ὑπόψια ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς κιονοστοιχίας, ἂν δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τὴν ἀρχικὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τοῦλάχιστον προέρχονται ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο.

5. A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 166.

νεταὶ ἐξωτερικὰ σὲ κανονικὸ ἡμιδεκάγωνο¹ ποὺ στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα μονόλοβο μεγάλο παράθυρο². Οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων εἶναι ἡμικυλινδρικές, ὅπως στὸν "Ἅγιο 'Αχιλλεῖο καὶ ἔχουν μόνον ἓνα μικρὸ παράθυρο. 'Η ἐπικοινωνία τῶν παραβημάτων μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ γίνεται ἄνετα μὲ μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα³. 'Ημιεξαγωνικὲς ἀψίδες ἐμφανίζει ἡ βασιλικὴ τῆς Aboba (Pliska)⁴. 'Η βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας ἔχει ἡμικυκλικὰ ἐξωτερικὰ ἀψίδα καὶ σύνθρονο καὶ ἡμικυκλικὲς ἀψίδες στὰ παραβήματα⁵. 'Η Μητρόπολις τῶν Σερρών ἔχει μοναδικὴ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ἱεροῦ βήματος καὶ σύνθρονο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν παλιότερη, παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁶. Τὰ παραβήματα στὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν ἐπικοινωνοῦν ἄνετα, μὲ μεγάλα ἀνοίγματα, μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ βήματος. Σημαντικὴ ὅμως εἶναι στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ διαφοροποίησις τῆς στεγάσεως τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ μὲ ἡμικυλινδρικὸ θόλο ποὺ καταλήγει σὲ «θριαμβευτικὴ» ἀψίδα, προφανῶς γιὰ τὴν ἀντιστήριξιν, στὸ σημεῖο αὐτό, τοῦ Α ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους⁷. 'Η ἀλύψη τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος γίνεται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο ποὺ ἡ στέγη του «θλάται ἐξωτερικῶς εἰς δύο βαθμίδας»⁸.

'Η Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας ἐπίσης, ἐμφανίζει μοναδικὴ ἀψίδα ἱεροῦ βήματος⁹, στὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν μάλιστα τὰ παραβήματα ἔχουν κόγχες ἐγγεγραμμένες στὴν Α τοιχοποιία. Δυστυχῶς ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, στὴ βασιλικὴ τῶν Σερβίων, μπορεῖ μόνον μέχρις ἐνὸς σημείου νὰ ἀποκατασταθῆ, γιὰτὶ ἔχει καταστραφῆ. 'Ο Ξυγγόπουλος¹⁰ ὅμως ποὺ μελέτησε τὸ μνημεῖο κατόρθωσε, ἀπὸ τὰ διασωζόμενα λείψανα, νὰ συμπεράνη ὅτι «αὕτη ἦτο καὶ ἐξωθεν ἡμικυλινδρική καὶ ἔφερον ἀβαθῆ τυφλὰ τόξα», προφανῶς ὡς ἀντηρίδες γιὰ νὰ δυναμώνουν, στὸ σημεῖο αὐτό, τὴν κατασκευή, λόγῳ τῆς ἐπικίνδυνης θέσεως ὅπου ἀνιδρύθη. Μοναδική, ἐπίσης, ἡμικυλινδρική ἀψίδα στὸ ἱερὸ βῆμα, ἔχει καὶ ἡ Παλιὰ Μητρόπολις τῆς Βεροίας,

1. Filov, ἔ.ἀ., σ. 39, εἰκ. 8 καὶ πίν. 18α. Πρβλ. ὁμοία διαμόρφωσις ἱεροῦ στὸ ναὸ III τοῦ Binbirklisse, Josef Strzygowski, Kleinasiens ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig 1903, σ. 14, εἰκ. 9.

2. G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 42, εἰκ. 20.

3. D. Bošković-K. Tomovski, L'Architecture médiévale d'Ohrid, Recueil, ἔ.ἀ., σ. 78, εἰκ. 5α. B. Filov, ἔ.ἀ., σ. 38, 39, εἰκ. 8. G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 40, εἰκ. 19, σ. 42, εἰκ. 20.

4. Filov, ἔ.ἀ., σ. 26, 27, εἰκ. 4.

5. Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ' (1929), σ. 294, 295, εἰκ. 4.

6. Α. 'Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2.

7. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2, σ. 156.

8. Α.Β.Μ.Ε., ἔ.ἀ., σ. 158.

9. G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 19, εἰκ. 3, 4. Γ. Σωτηρίου, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ἀ., σ. 164.

10. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 31.

μὲ τρίλοβο παράθυρο μὲ ἀμφικιονίσκους¹. Τὰ παραβήματα καὶ στὴ Μητρόπολη τῆς Βεροίας, δὲν ἐμφανίζου ἐξωτερικὰ κόγχες. Σχετικὰ μὲ τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας, βασιζόμενοι στὴν κάτοψη τοῦ R a c h é n o v², διαπιστώνουμε ὅτι ἡ παλιὰ κάτοψη τοῦ M i l l e t (ξ.ά., σ. 19, εἰκ. 4) εἶναι λαυθασμένη καὶ ὅτι ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικὰ διαμορφώνεται σὲ ἡμιεξάγωνο μὲ τρία παράθυρα, ἓνα σὲ κάθε πλευρά. Ἀντίθετα, στὴ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας, ὅπως διακρίνουμε στὴν εἰκόνα ποῦ παραθέτει ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ³, τὸ παράθυρο εἶναι τρίλοβο, μὲ χτιστοὺς πεσσούς, ὅπως καὶ στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρῶν⁴ καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου (Πίν. 38, εἰκ. 4).

Τρίβηλο βλέπουμε ὅτι ἔχουν οἱ βασιλικὲς τῆς Καλαμπάκας⁵, τῶν Σερβίων⁶ καὶ τῆς Βεροίας⁷, ἀντίθετα δὲν ἔχουν οἱ βασιλικὲς τῶν Σερρῶν⁸ καὶ τῆς Μεσημβρίας⁹.

Οἱ βασιλικὲς τῶν Σερβίων¹⁰, τῆς Καλαμπάκας¹¹, τῆς Βεροίας¹² καὶ Ἰσως τῆς Μεσημβρίας¹³, δὲν ἔχουν ὑπερῶα, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν¹⁴ εἶχε καὶ στίς τρεῖς πλευρές.

Παλιότεροι συγγραφεῖς θεωροῦσαν ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα στεγαζόταν μὲ μιὰ δίρριχτη στέγη κατὰ τὰ ἀνατολικά πρότυπα. Καὶ ὁ F i l o v¹⁵ ὅμως, ὅπως ὁ M i l l e t¹⁶, ὑποψιάστηκαν τὴν ὑπαρξὴ κεν-

1. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, B.Z., τ. 30 (1929), σ. 569, εἰκ. 1.

2. Ἐ.ά., σ. 3, εἰκ. 3.

3. E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 290, εἰκ. 1.

4. A.B.M.E., τ. E' (1939-40), σ. 153, 155, εἰκ. 2, σ. 160.

5. E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 297.

6. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, ξ.ά., σ. 27, εἰκ. 4, σ. 29, εἰκ. 6, σ. 30 καὶ ὑποσημ. 1.

7. B.Z., τ. 30 (1929), σ. 569, εἰκ. 1.

8. A.B.M.E., τ. E' (1939-40), σ. 155, εἰκ. 2.

9. A. R a c h é n o v, ξ.ά., σ. 3, εἰκ. 3, σ. 4, εἰκ. 4.

10. Α. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, ξ.ά., σ. 34: «ἐσωτερικῶς ἡ βασιλικὴ δὲν ἔφερε γυναικωνίτας εἰς τὰ πλάγια κλίτη, οὔτε ἄλλωστε ὑπῆρχε τὸ ἀπαιτούμενον δι' αὐτοὺς ὕψος» καὶ σ. 35, εἰκ. 8.

11. E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 295, εἰκ. 3.

12. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, B.Z., τ. 30 (1929), σ. 569: «ὑπερῶων ὅμως φαίνεται ὅτι ἐστερεῖτο».

13. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ξ.ά., σ. 164: «εἶχε δὲ προφανῶς ὑπερῶα ἐκτεινόμενα εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ ναοῦ». Ὁ Α. R a c h é n o v, Églises de Mésembria, ξ.ά., σ. 4, εἰκ. 4 καὶ σ. 10, ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ὑπερῶων. Πρβλ. S t r i č e v i ć, La rénovation du type basilical, ξ.ά., σ. 180.

14. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. E' (1939-40), σ. 157: «ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπερῶα, ἅτινα ἐξετείνοντο καὶ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα».

15. Ἐ.ά., σ. 38.

16. L'École grecque, ξ.ά., σ. 41.

τρικοῦ τρούλλου, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίσουν καθαρὰ τὸν τρόπο τῆς ἀντιστηρίξεώς του, ὅπως ἀργότερα οἱ D. B o š k o v i ć καὶ K. T o m o v s k i l.

Στὴ βασιλικὴ τῶν Σερρῶν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ κεντρικὸ κλίτος ἦταν ὑπερυψωμένο καὶ ἐφώτιζε τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν². Ὑπερυψωμένο ἦταν, ἐπίσης, τὸ κεντρικὸ κλίτος καὶ στὴ βασιλικὴ τῆς Aboha³ καὶ τῆς Καλαμπάκας, ποῦ ὁ Γ. Σωτηρίου⁴ ὑποθέτει ὅτι : «ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶχε ἐπικλινῆ ξυλίνην στέγην, ἀλλὰ κτιστὴν καμάραν». Τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας ὁ G. Millet⁵ τὴν θεωρεῖ ξυλόστεγη, ὁ δὲ Σ ω τ η ρ ί ο υ⁶ ὑποθέτει ὅτι ἦταν «μὲ ὑπερυψωμένον πιθανώτατα τὸ μέσον, κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν». Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ δύσκολο νὰ καταλήξῃ κανεὶς σὲ συμπέρασμα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα βασιζόμενος μόνον στὶς φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ μνημείου⁷, καὶ στὴν ἀναπαράσταση τῆς ἐγκάρσιας τομῆς ἀπὸ τὸν R a c h é n o v (ἔ.ἀ., σ. 4, εἰκ. 4), γιατί δὲν εἶναι πολὺ πειστικὸς ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς ὑπάρξεως ὑπερώων, παρ' ὅλον ὅτι τὰ ψηλὰ ἐπάλληλα τοξωτὰ ἀνοίγματα ὑποβάλλουν ἔντονα μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Ὁ R a c h é n o v, στὴν ἐγκάρσια τομὴ τῆς Μητρόπολης, τοποθετεῖ στὰ μεγάλα αὐτὰ ἀνοίγματα, μέχρις ἐνὸς ὕψους, θωράκια ἀπὸ ὅπου ἀρχίζουν καὶ οἱ μονόριχτες στέγες τῶν πλαγίων κλιτῶν. Σχετικὰ μὲ τὴ βασιλικὴ τῶν Σερβίων, στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς, ὁ Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο ς⁸ διεπίστωσε ὅτι «πρόκειται περὶ ἐλληνιστικοῦ τύπου βασιλικῆς μὲ τὸ μεσαῖον κλίτος ὑψηλότερον καὶ φέρον εἰς τοὺς τοίχους αὐτοῦ, τοὺς ὑπερέχοντας ἀπὸ τὰς στέγας τῶν ἐκατέρωθεν πλαγίων κλιτῶν, σειρὰν παραθύρων. Αἱ στέγαι ἦσαν ξύλιναι, τοῦ μὲν μεσαίου κλιτοῦς ἀμφικλινῆς, τῶν δὲ πλαγίων μονοκλινεῖς».

Τὴν τοιχοποιία τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ⁹

1. L'Architecture médiévale d'Ohrid, ἔ.ἀ., σ. 78, 79, εἰκ. 5a-5d.

2. Ὁ G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 21 παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Kondakov καὶ δέχεται τὸ ναὸ θολωτό. Τὸ σφάλμα αὐτὸ διόρθωσε ἀργότερα ὁ Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. E' (1939-40), σ. 157, 158. Πρβλ. καὶ B. F i l o v, ἔ.ἀ., σ. 42.

3. F i l o v, ἔ.ἀ., πίν. 11.

4. Πρβλ. τίς ἀπόψεις τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 294, 295, εἰκ. 3 καὶ σ. 296.

5. L'École grecque, σ. 18, ὑποσ. 2, σ. 19, εἰκ. 3.

6. Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, σ. 164.

7. Πρβλ. πρόχ. G. Millet, L'École grecque, σ. 19, εἰκ. 3. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ἡ τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ἀ., σ. 162, εἰκ. 22. A. R a c h é n o v, Églises de Mésevrria, ἔ.ἀ., σ. 4, εἰκ. 4, σ. 6-13. Δυστυχῶς δὲν κατορθώσαμε νὰ συμβουλευθοῦμε ὅλη τὴ βιβλιογραφία τῆς σχετικῆς μὲ τὸ μνημεῖο ποῦ παραθέτει ὁ S t r i č e v i ć, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., ὑποσ. 46.

8. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἔ.ἀ., σ. 34.

9. E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 294. Πρβλ. καὶ σ. 290, εἰκ. 1, σ. 291, εἰκ. 2.

περιγράφει ὡς ἐξῆς : « ἡ λοιπὴ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, ἱκανῶς ἀμελής, ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων λίθων, χωριζομένων ὀριζοντίως καὶ καθέτως ὑπὸ πλίνθων εἰς μίαν ἕως τρεῖς σειρὰς ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος· ὀλίγα μόνον μέρη ἔχουν τὴν κλασσικὴν βυζαντινὴν πλινθοπερίβλητον τοιχοδομίαν, ὡς εἶναι εἰς τὰ ἀετώματα πέριξ τῶν ὠραίων διόβων παραθύρων».

Τὰ παλιότερα τμήματα τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρών ποῦ ἐμφανίζονται στή βάση τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ἰδίως, ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλινθοδομή, ἀντίθετα ἐκεῖνα ποῦ ἀνήκουν στή βυζαντινὴ βασιλικὴ ἔχουν κατασκευαστῆ μετὰ τὸ γνωστὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς ¹.

Στὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, ἀπὸ μιὰ παλιὰ εἰκόνα ποῦ ὑπάρχει στὸν Millet ² βλέπουμε πὼς βασικὰ ἐφαρμόζεται τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα δομῆς, ὅπου τὶς τέσσερες πλευρὲς τῶν παρολίθων περιβάλλει διπλὴ σειρὰ πλίνθων. Σὲ ἄλλα σημεία ὅμως, ὅπως στὸ τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐπάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα (ποῦ ἴσως ἀνήκει στήν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας) ³, ὑπάρχουν μόνον συνεχεῖς ἐπάλληλες σειρὲς πλίνθων.

Τὴν τοιχοποιία τῆς βασιλικῆς τῶν Σερβίων ὁ Ξυγγόπουλος ⁴ περιγράφει ὡς ἐξῆς : « Τὸ μνημεῖον τέλος εἶναι κτισμένον μετὰ ἀκανονίστους λίθους καὶ μικρὰ τεμάχια πλίνθων κατ' ἀραιότατα διαστήματα». Σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Ξυγγόπουλου (ἐ.ἀ., σ. 34), ἡ σχετικὴ μετὰ τὴν ἀφθονία τῶν ξυλοδέσμων : « ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν τῆς τοιχοδομίας τοῦ μνημείου εἶναι ἡ ἀφθονος χρῆσις ξυλοδεσιῶν, ἰδίως εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα» ⁵. Ὁ A. Rachev ⁶ δίνει τὴν ἐξῆς περιγραφὴν τῆς τοιχοποιίας τῆς Παλιᾶς Μητροπόλεως τῆς Μεσημβρίας : « L'église est construite en couches alternées de briques et de moellons. Les moellons sont grossièrement taillés ; seuls ceux qui sont employés pour faire les angles des piliers sont plus soigneusement travaillés. Les couches de

1. Στὸ A.B.M.E., τ. Ε' (1939-40), σ. 153, εἰκ. 1, σ. 157, εἰκ. 4, δυστυχῶς δὲν διακρίνεται καθαρὰ ἡ τοιχοδομία, γιατί εἰκονίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ μνημείου. Πρβλ. εἰκόνες τοῦ μνημείου στὸ Φ. Ἀρχ. Ε.Α.Μ.Π. Θεσ. F.R.: 5690, 5807, 5808, 5809, 5960.

2. L'École grecque, ἐ. ἀ., σ. 42, εἰκ. 20.

3. Στὴν ἄποψη αὐτὴ καταλήγουμε, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἀψίδας ὑπάρχει καὶ ἡ σειρὰ μετὰ τὶς τυφλὲς κόγχες ποῦ συνειθίζονται πολλὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας. Ἐξ ἄλλου μετὰ τὸ ἴδιο σύστημα ἔχει γίνῃ καὶ ἡ μετασκευὴ τῆς στεγάσεως, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος ὅπου διαμορφώθηκε τὸ ἐνιαῖο ἀέτωμα μετὰ τὴν δὴρριχτὴν στέγη.

4. Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, ἐ. ἀ., σ. 33.

5. Καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 570, ἔκανε τὴν ἴδια διαπίστωση γιὰ τὴν ἀφθονία τῶν ξυλοδεσιῶν καὶ στή λεγομένη βασιλικὴ τῶν κατηχομένων στὰ Σέρβια, καὶ στὸν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο : « ὀλόκληρος ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος ἐκ λίθων μετὰ ἀφθόνου ξυλοδεσίας, ὅπως ὁ ἅγιος Ἀχιλλεῖος καὶ ἡ χρῆσις ὀπτῶν πλίνθων περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον».

6. Églises de Mésémvria, Sofia 1932, σ. 5.

briques sont de 4 - 5 rangs. La voûte de l'abside et celles des ouvertures entre les nefs sont faites uniquement en briques»¹.

Στις παλιότερες βασιλικές πού ἐξετάζουμε, Μεσημβρίας, Σερρών, Βεροίας καί Σερβίων, δὲν προεξέχουν ἐξωτερικὰ στὴν Α τοιχοποιία οἱ ἡμικυλινδρικές ἀψίδες τῶν παραβημάτων. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο στὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ βασιστοῦμε καὶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν ἀρχικὴ ἀντίστοιχη διαμόρφωση, τὰ παραβήματα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου δὲν θὰ εἶχαν, πιθανῶς, ἐξωτερικὰ ἀψίδες, ἴσως μάλιστα καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν παραβημάτων νὰ μὴν ἦταν τόσο κλειστή² ὅπως ἀργότερα ὅταν ἔλαβαν τὴν ἐγγεγραμμένη σταυροειδῆ μορφή μὲ τοὺς τρουλλίσκους³.

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι ἡμικυλινδρικοὶ τρουλλίσκοι καλύπτουν τοὺς χώρους τῶν παραβημάτων στὶς βασιλικές τῆς Ἀχρίδας καὶ τῶν Σερρών. Στὴ μὲν πρώτη προστέθηκαν πιθανώτατα ἀργότερα, πάντως σὲ μιὰ δευτέρη φάση τῆς βασιλικῆς, μετὰ τὶς ἐπισκευές τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λέοντος, ἂν ὄχι, κατὰ τὶς ἀπόψεις πολλῶν βυζαντινολόγων, ἀργότερα τὸν 13ο ἢ καὶ 14ο ἀκόμα αἰῶνα. Στὴ δευτέρη βασιλική, τῶν Σερρών, κατὰ τὴν διαπίστωση τοῦ Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ⁴ καὶ πεσοστοιχίαι τῶν ὑπερφῶν καὶ οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι γενόμεναι κατ' ἀναλογίαν ἄλλων μεσαιωνικῶν βασιλικῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης» καὶ τελειώνει τὴ μελέτη τοῦ μνημείου μὲ τὴ φράση : «καὶ δὲ πεσοστοιχίαι τῶν ὑπερφῶν ὡς καὶ οἱ τρουλλίσκοι εἶναι πιθανώτατα προσθῆκαι τοῦ 12ου ἢ τοῦ 13ου αἰῶνος». Τρουλλίσκοι ὑπάρχουν στὰ παραβήματα τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Νικαίας, πού ὅπως ἀπέδειξαν νεώτερες ἐρευνες προσετέθηκαν τὸν 14ο αἰῶνα⁵.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες πού στὴ Μητρόπολη τῶν Σερρών εἶναι πολὺ χαμηλότερες, τὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τῆς τοιχοποιίας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ παράθυρα πού στὴ δευτέρη εἶναι ψηλότερα καὶ μεταξὺ τους μεσολαβοῦν ἡμικυκλικές κόγχες. Οἱ

1. Πβρλ. καὶ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, 'Η τέχνη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μεσημβρίας, ἔ.ἀ., σ. 164.

2. Πβρλ. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ἔ.ἀ., σ. 164.

3. Ἡ διαμόρφωση τῶν παραβημάτων σὲ ἐγγεγραμμένη ἢ ἡμιεγγεγραμμένη μορφή σταυροῦ ἢ τετρακόγχου εἶναι καὶ παλιότερα γνωστὴ. Πβρλ. Oscar Wulf, Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken, Strasburg 1903, σ. 53, εἰκ. 11. "Ἁγ. Κλήμης Ἀγκύρας (κατὰ Texier), σ. 68, εἰκ. 16. Ναὸς Deré Aghsy (κατὰ Texier), "Ἁγιος Νικόλαος Μύρων τῆς Λυκίας καὶ πίν. V ἢ Κοίμησις τῆς Νικαίας. Στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα οἱ κεραίες τῆς ἐγγραφῆς ἔχουν πλέον ἐκφυλιστῆ.

4. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 165, εἰκ. 10, σ. 166.

5. N. Brounoff, L'église de S. Sophie de Nicée, στίς Échos d'Orient, 24 (1925), σ. 480. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 570. Γιά τὴν μορφή τῶν τρουλλίσκων τῶν παραβημάτων πβρλ. Semavi Eyice, Two mosaic pavements from Bithynia, D.O.P., 17, 1963, σ. 375, εἰκ. 1.

τρουλλίσκοι, ἀντίθετα, τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς 'Αχρίδας ἔχουν πολὺ ψηλές ἀναλογίες καὶ τὰ παράθυρά τους σὲ ἀρκετὰ ὑψηλότερο σημεῖο ἀπὸ ὅτι τὰ ἀνοίγματα τοῦ τρουλλίσκου τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου. Πρέπει νὰ προσέξουμε ἀκόμη ὅτι στὴν τοιχοποιία τῶν τρουλλίσκων τῆς 'Αγίας Σοφίας, στὶς ζώνες τῶν πλίνθων ποὺ εἶναι ἄλλοτε 3 ἄλλοτε 4, μεσολαβοῦν παρόλιθοι μὲ μεταξὺ τους διπλοὺς καθέτους πλίνθους. Τὴν ἴδια διάταξη τῆς τοιχοποιίας ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Α τοῖχος μέσα στὸν ὁποῖο εἶναι ἐνσωματωμένοι οἱ τρουλλίσκοι σὰν κόγχες καὶ ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη τοιχοποιία τῆς Α ἀψίδας καὶ τῆς προθέσεως¹, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τρουλλίσκων, πάντως σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἀπὸ τὶς ἐπισκευές τοῦ 'Αρχιεπισκόπου Λέοντος (1037 - 1056).

"Ὅπως θὰ δοῦμε στὰ ἐπόμενα, κυκλικὸ εἶναι καὶ τὸ τύμπανο τοῦ τετρά-
 στυλου γειτονικοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ, ποὺ πολλοὶ τὸν χρονολογοῦν
 στὶς ἀρχές (τὴν πρώτη δεκαετία) τοῦ 11ου αἰῶνα. Καὶ στὸ τύμπανο τοῦ
 τρούλλου τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ² παρατηροῦμε ὅτι μεσολαβοῦν κεραμοπλαστικά
 κοσμήματα ἀνάμεσα στοὺς καθέτους ἀρμούς τῶν παρόλιθων ποὺ σχηματίζουν,
 ὅπως καὶ στοὺς τρουλλίσκους τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, τὰ ἴδια διακοσμητικὰ
 σχήματα. Μεταξὺ τῶν στρώσεων τῶν παρόλιθων ὅμως, στὸν "Αγιο 'Αχιλ-
 λειο, ὑπάρχει μιὰ σειρὰ πλίνθων, ἐνῶ στὸν "Αγιο Γερμανὸ δύο καὶ πάντως με-
 ταξὺ τῶν πλίνθων μεσολαβεῖ ἀφθονώτερο κόνιαμα. Μιὰ ἄλλη διαφορὰ, παρ' ὅλη
 τὴν φαινομενικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τῶν δύο τυμπάνων, παρουσιάζεται στὰ
 παράθυρα ποὺ ἔχουν ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις ὁμοιότητα. Στὸν "Αγιο Γερμανὸ
 περιθεῖ τὸ ἀνοίγμα ἐξ ὀλοκλήρου ζώνη ἐκ πλίνθων, δηλαδὴ τὸ πλίνθινο τοξωτὸ
 ἀνοίγμα περιβάλλει ὅλο τὸ παράθυρο καὶ ἐν συνεχείᾳ, περιβάλλει τὸ παρά-
 θυρο ὀδοντωτὴ ταινία, μέχρι τὴ βάση του. Ἀντίθετα στὸν τρουλλίσκο τοῦ
 'Αγίου 'Αχιλλείου ὀδοντωτὴ ζώνη ὑπάρχει μόνο στὸ σημεῖο τῶν γενέσεων
 τῶν τόξων τῶν παραθύρων καὶ περισφίγγει τὸ τύμπανο καὶ διαχωρίζει τὴν
 τοιχοποιία του ἀπὸ τὴν ἀβακωτὴ ζωφόρο. Τὰ παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ
 'Αγίου 'Αχιλλείου δὲν τὰ περιβάλλει ζώνη πλίνθων. Εἶναι ἀρκετὰ ἀμφίβολο
 ὅμως ἂν ὑπῆρχε καὶ στὸ τόξο γιατί, δυστυχῶς, καὶ στὴν παλιὰ φωτογραφία
 τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ (B.Z., τ. 30, 1929, πίν. X, εἰκ. 4) δὲν διασώζονταν
 τὸ τμήμα αὐτό.

'Η μορφή τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου μᾶς
 ὀδηγεῖ στὴ συγκριτικὴ του ἐξέταση μὲ τὸν τρουλλίσκο τῆς Κομπελίδικης
 στὴν Καστοριά, ὅπου σὲ μιὰ παλιὰ εἰκόνα, ποὺ δημοσιεύει ὁ Α. Ὀ ρ λ ἄ ν-

1. G. Millet, L'École grecque, σ. 42, εἰκ. 20.

2. Μιὰ παλιὰ φωτογραφία ὅπου διακρίνεται ἡ δομὴ τῆς τοιχοποιίας του ὑπάρχει στὸ
 Filo v, ἔ.ἀ., σ. 21. πίν. b. Τὴν ἴδια ἀναδημοσιεύει, ὅχι πολὺ καθαρῶς, ὁ Π ε λ ε κ α -
 ν ἰ δ η ς, ἔ. ἀ., πίν. II, εἰκ. 1.

δ ο ς¹ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση διαπιστώνουμε μεγάλες ὁμοιότητες καὶ στὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα καὶ στὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀβακωτῆς ζωόφρου. Ἡ διαμόρφωση ὅμως τῶν παραθύρων τῆς Κουμπελίδικης μὲ πλίνθους καὶ ὀδοντωτὴ ταινία γύρω μοιάζουν περισσότερο πρὸς τὸν τροῦλλο τοῦ Ἁγ. Γερμανοῦ ποὺ μιὰ ἐπιγραφή (ποὺ ἀντιγράφει παλιότερη) μνημονεύει τὴ χρονολογία 1006.

Οἱ τοιχοποιεῖς τῶν τρουλλίσκων τῶν δύο μνημείων παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὶς τοιχοποιεῖς τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων καὶ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Καστοριάς. Ἡ μεγάλη διαφορὰ ὅμως ποὺ ἐμφανίζεται μεταξὺ τῆς τοιχοποιίας τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ καὶ τῆς ὑπόλοιπης ἀπλούστατης τοιχοποιίας τοῦ μνημείου μᾶς βάζει σὲ ὑποψία μήπως πραγματικά ὁ τροῦλλος τοῦ μνημείου ἀνήκει σὲ δευτέρη ἐποχὴ ἐπισκευῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντιγραφή παλιότερης ἐπιγραφῆς, καὶ ὁ ναὸς πραγματικά εἶναι παλιότερος (1006). Ἡ δευτέρη αὐτὴ περίοδος τῶν ἐπισκευῶν θὰ πρέπει νὰ συνέβη πρὸς τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα, ἐποχὴ ποὺ χρονολογοῦνται καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς ποὺ ἐμφανίζουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά².

Ἡ ἀπλούστερη ὅμως διαμόρφωση τῶν παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου εἶναι στοιχεῖο, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιὰ μιὰ λίγο μεταγενέστερη χρονολόγηση, πάντως μέσα στὸν 11ο αἰῶνα, ἐφ' ὅσον γνωρίζουμε πὼς ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνα ἀρχίζει ἡ ἀντικατάσταση τῶν πλίνθινων ταινιῶν μὲ πωρολίθους τοῦλάχιστον στοὺς παραστάτες τῶν παραθύρων³ καὶ φθάνει ἀργότερα καὶ στὰ τόξα⁴, χωρὶς βέβαια παράλληλα νὰ πάψη νὰ ἐφαρμόζεται τὸ σύστημα τῆς περιβολῆς διὰ πλίνθων τῶν παραθύρων, μὲ κάποια ἄλλα ὅμως ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, μέχρις ὅτου πλέον ἐξαφανισθῇ. Τὴν ἀπουσία πλίνθων ἐπίσης στὰ πλάγια τῶν παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου συναντοῦμε καὶ στὸν Ἁγιο Ἰωάννη τῆς Μεσημβρίας ποὺ τὸν χρονολογοῦν τὸν 10ο ἢ τὸν 11ο αἰῶνα⁵.

Ὅπως εἶδαμε στὰ προηγούμενα, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς βασιλικὲς ποὺ ἐξετάσαμε (Μεσημβρίας, Σερρών, Ἀχρίδας, Καλαμπάκας, Αboβα), ἔχουν

1. A.B.M.E., τ. Δ' (1938), σ. 126, εἰκ. 87.

2. Ἁγ. Ἀναργυροί. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, A.B.M.E., τ. Δ' (1938), σ. 15, εἰκ. 7, σ. 60. Χρονολ. 2^ο ἢ 3^ο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα. Ταξιάρχης, ἔ.ἀ., σ. 106: «ὀπωσδήποτε ὅμως ἡ κτίσις του πίπτει ἐντὸς τοῦ 11ου αἰῶνος». Κουμπελίδικη, ἔ.ἀ., σ. 126.

3. Εὐ σ τ. Γ. Σ τ ῖ κ α ς, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀσωμάτων «Θησείου», Δ.Χ.Α.Ε. (= Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), περίοδ. Δ', τ. Α', σ. 122, καὶ πίν. 45.

4. Ν. Κ. Μ ο υ τ σ ὀ π ο υ λ ο ς, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον. Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. Η', 1961, σ. 19 (τοῦ ἀνατύπου).

5. Β. F i l o v, ἔ.ἀ., σ. 44 καὶ πίν. 22α. Α. R a c h é n o v, Les églises de Mesémbria, Sofia 1932, σ. 89. Ν. Μ a ν ρ ο δ ι ν ο v, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare, Sofia 1934, σ. 75.

χτιστῆ ἐπάνω σὲ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς τὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα ποὺ διατηρήθηκαν καὶ ἐπηρέασαν τὴ μορφή καὶ τὶς ἀναλογίες τῶν κατόψεων. Σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς διατηρήθηκε ἀκέραιο τὸ σύνθρονο (Μεσημβρίας, Σερρῶν, Καλαμπάκας, Αβοβα)¹ καὶ συνεπῶς ἐπηρέασε τὴ διαμόρφωση καὶ τὶς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ στὴ μεταγενέστερη μετασκευὴ τῆς σὲ βυζαντινὴ βασιλική. Κατὰ πόσον ὅμως καὶ ἄλλα τμήματα ἢ μέλη τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἐπέδρασαν στὶς ἐσωτερικὲς ἀναλογίες τῶν κατόψεων (θεμέλια τοίχων, κιονοστοιχίες, νάρθηκας) εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο νὰ συμπεράνωμε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, παρ' ὅλη τὴ χρησιμότητά τῆς κρύβει δυσχέρειες ἢ συγκριτικὴ διερεύνηση τῶν ἐσωτερικῶν ἀναλογιῶν τῶν μνημείων ποὺ παραθέτουμε στὸν πίνακα Α.

Ὁ Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς² σχετικὰ μὲ τὴ Μητρόπολη τῶν Σερρῶν γράφει ὅτι: «καὶ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ». Δὲν γνωρίζομε ὅμως ἂν οἱ ἀκρινοὶ τοῖχοι τῶν πλαγίων κλιτῶν θεμελιώθηκαν ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπως καὶ ὁ νάρθηκας. Πάντως ὅμως, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀναλογίες τῆς βασιλικῆς, βλέπουμε ὅτι ἐμφανίζονται μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ τὶς ἀναλογίες τῆς Μητροπόλεως τῆς Μεσημβρίας καὶ τῆς Βεροίας, παρὰ μὲ τῶν Σερβίων, Ἀχιλλεῖου καὶ Καλαμπάκας (Πίν. Α). Ἡ Μητρόπολη μάλιστα τῶν Σερρῶν ἐμφανίζει καὶ τὴ μεγαλύτερη διάσταση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους σὲ σχέση μὲ τὰ πλάγια ($K : P = 2,40$), ἀπὸ ὅλες τὶς ἐξεταζόμενες βασιλικές.

Καὶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας ἐπίσης δὲν ἔχουμε σαφεῖς ἐνδείξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀκριβῆ σχέση σὲ κάτοψη τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς. Ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ³ ποὺ μελέτησε τὸ μνημεῖο ἀναφέρει ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σημερινοῦ ἱεροῦ βήματος βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ συμπληρώνει⁴ ὅτι: «σκαφικὴ ἔρευνα περὶ τὸ μνημεῖον θὰ ἦτο ἀπαραίτητος, ἵνα ἀποκαλύψῃ τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τοῦ πρώτου ναοῦ καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ». Ἀπὸ τὸν πίνακα ὅμως Α, τῶν ἀναλογιῶν τῶν κατόψεων, διαπιστώνουμε ὅτι μᾶλλον ἢ βυζαντινὴ βασιλικὴ δὲν θὰ χτίστηκε ἀκριβῶς στὰ θεμέλια τῆς παλαιοχριστιανικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ βήματος. Οἱ ἴδιες ἐπίσης ἀμφιβολίες ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν Παλιὰ Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας.

Γενικώτερα ὅμως, ἀπὸ τὸν πίνακα Α, βλέπουμε ὅτι τὶς πιὸ μακρόστενες

1. Σύνθρονο ὑπάρχει καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Σωτῆρος (Ὁσίου Νίκωνος) τῆς Σπάρτης (τοῦ 10ου αἰῶνα). Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χ.Β.Α., τ. Α', 1962, σ. 189.

2. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939-40), σ. 166.

3. Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ' (1929), σ. 293.

4. Ἔ.ά., σ. 293, ὑποσ. 4.

ἑσωτερικὲς διαστάσεις $A : B$ ἐμφανίζει ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας, ἀκολουθοῦν ὁ "Αγιος 'Αχιλλεῖος, ἡ 'Αγ. Σοφία τῆς 'Αχρίδας, ἡ Μητρόπολη τῶν Σερβίων, τῆς Βεροίας, τῶν Σερρῶν καὶ τέλος τῆς Μεσημβρίας. Τὴν ἴδια σειρά ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ἀναλογίες $A_1 : B$, ὅπου στή διάσταση A (τῆς μακρυᾶς ἑσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ) προστίθεται ἡ μικρὴ διάσταση τοῦ νάρθηκα.

'Αντίθετα οἱ ἀναλογίες $K : P$ (ὅπου K εἶναι ἡ ἑσωτερικὴ διάσταση τοῦ πλάτους τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ P τῶν πλαγίων) βλέπουμε ὅτι ἐμφανίζει τὸ μεγαλύτερο λόγο (δηλαδὴ τὸ κεντρικὸ κλίτος παίρνει τὶς μέγιστες διαστάσεις) στή βασιλικὴ τῆς Μεσημβρίας καὶ ἀκολουθῶς στὶς βασιλικὲς τῶν Σερρῶν, Βεροίας, 'Αγ. 'Αχιλλείου, Καλαμπάκας, Σερβίων καὶ τέλος στήν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας.

Οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων βλέπουμε ὅτι ἐγγράφονται σὰν κόγχες στήν A τοιχοποιία σὲ μιὰ ομάδα βασιλικῶν ποὺ ἐξετάζουμε (Σερρῶν, Βεροίας, Σερβίων, Pirdop¹) καὶ πολὺ πιθανὸν καὶ στὸν "Αγιο 'Αχιλλεῖο, πρὶν ἀπὸ τὴν τροποποίηση τῶν παραβημάτων του². 'Αποτελεῖ συνεπῶς τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (9ος - 11ος αἰῶν). Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς μικρὲς βυζαντινὲς βασιλικὲς τῆς Καστοριάς ("Αγ. 'Ανάργυροι, "Αγ. Στέφανος καὶ Ταξιάρχης).

Τρίβηλο παρατηρήσαμε μόνο στὶς βασιλικὲς τῆς Βεροίας, τῶν Σερβίων καὶ τῆς Καλαμπάκας, ἀποτελεῖ μάλιστα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν καὶ ἐμφανίζεται μόνο στὶς βασιλικὲς ποὺ δὲν ἔχουν ὑπερῶα.

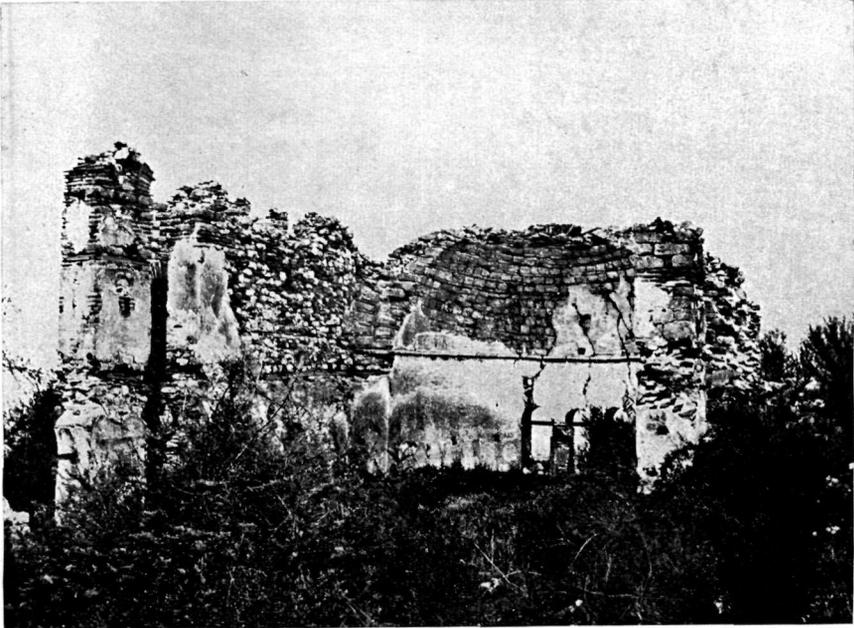
'Ομοιότητα μὲ τὶς πεσσοστοιχίες τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου παρουσιάζουν οἱ βασιλικὲς τῆς Μεσημβρίας, τῶν Σερβίων, τῆς 'Αχρίδας, Kalaja κοντὰ στὸ Radinovac, τοῦ Prokuplje καὶ ἡ ἀρχικὴ τῆς Bogorodica Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν³.

'Απὸ τὴν προηγούμενη ἐξέταση διαπιστώσαμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρικοὺς θόλους, τὴν 'Αγία Σοφία τῆς 'Αχρίδας ποὺ εἶναι θολωτὴ βασιλικὴ μὲ τροῦλλο καὶ τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρῶν, οἱ ἄλλες

1. R. F. H o d d i n o t t, Early byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, σ. 207, εἰκ. 132.

2. Στὶς βασιλικὲς, 'Αχρίδας ('Αγ. Σοφία), Καλαμπάκας καὶ τῆς Aboba, ἐμφανίζονται ἐξωτερικὰ οἱ ἀψίδες τῶν παραβημάτων.

3. R. F. H o d d i n o t t, ἔ.ἀ., σ. 194, εἰκ. 103. Κάτοψη βασιλικῆς Kalaja, σ. 194, εἰκ. 105. Κάτοψη βασιλικῆς Prokuplje, σ. 202, εἰκ. 127. 'Αναπαράσταση τῆς κατόψεως τοῦ 6ου αἰῶνα τῆς βασιλικῆς Λιέβιτσα στὸ Πρίζρεν.

Εικ. 1. Ἐσωτερικὴ ἄποψη τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τῆς πεσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου.

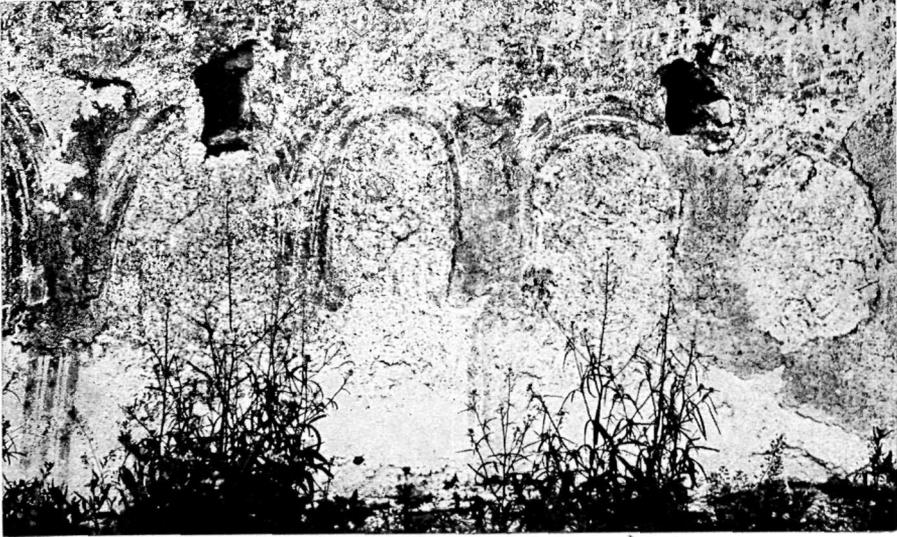
Εικ. 2. Λεπτομέρεια τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Διακρίνονται ἡ θολοδομία τοῦ τεταρτοσφαιρίου, ἔχνη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ λείψανα τοιχογραφιῶν.

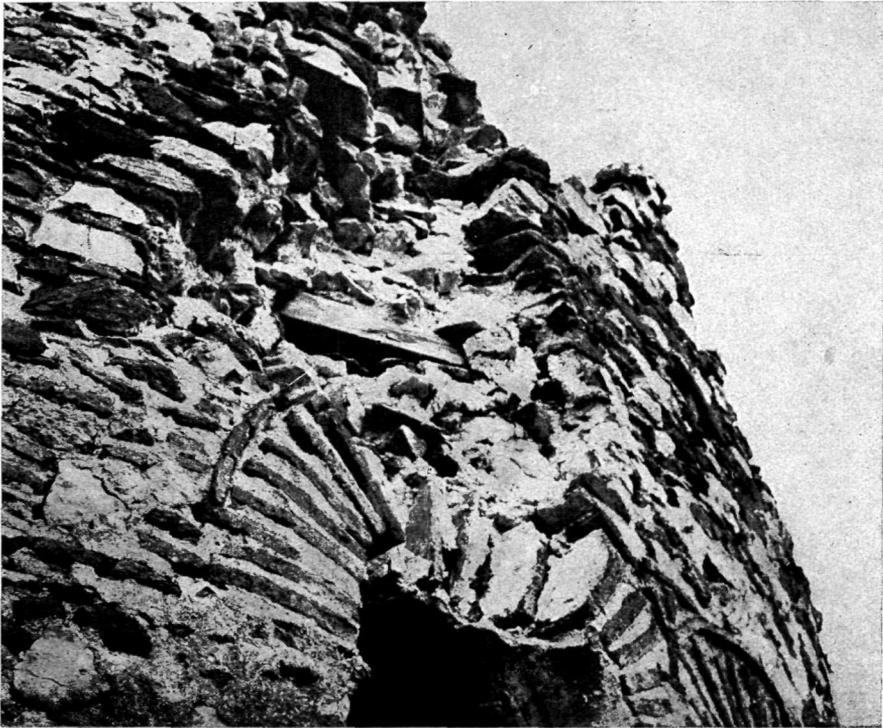
Είχ. 3. Ἐσωτερικὴ ἀποψη
τῆς προθέσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου.

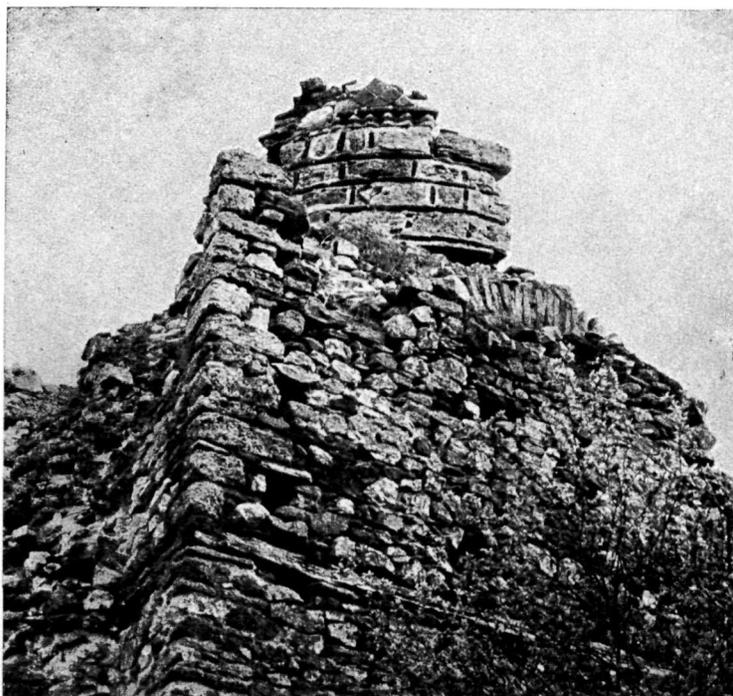
Είχ. 4. Ἐξωτερικὴ ἀποψη
τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου.

Είκ. 5. Λεπτομέρεια τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Διακρίνονται τὰ τόξα ὅπου ὑπῆρχαν, κατὰ τὸν Μιλιούκωφ, γραμμένοι οἱ ἐπισκοπικοὶ θρόνοι.

Είκ. 6. Λεπτομέρεια τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Διακρίνονται οἱ κυκλικοὶ ξυλόδεσμοὶ στὴ μάζα τῆς τοιχοποιίας.

Είχ. 7. Λεπτομέρεια τοῦ τρουλλίσκου τῆς προθέσεως
τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου.

Εικ. 8. 'Ολόσωμοι ἅγιοι : Δημήτριος καὶ Γεώργιος στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ πεσσοῦ τῆς Β πεσσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου.

Εικ. 9. Ἄρχων Μιχαήλ, τοιχογραφία στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ πεσσοῦ τῆς Β πεσσοστοιχίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου.

ὄλες ἦσαν ξυλόστεγες καὶ εἶχαν ὑπερυψωμένο τὸ κεντρικὸ κλίτος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση, ἄλλες πλέον ἔντονα καὶ ἄλλες λιγώτερο¹.

Τὶς ὁμοιότητες μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρος στοιχείων τῶν βασιλικῶν ποῦ ἐξετάσαμε ἐπεσήμαναν πολλοὶ βυζαντινολόγοι στὶς μελέτες τους² καὶ τὶς μεταχειρίστηκαν στὴ συγκριτικὴ διερεύνηση γιὰ μιὰ ἐξαγωγὴ χρονολογικῶν συμπερασμάτων.

Στὴν ἐπὶ μέρος ἐξέταση τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν βασιλικῶν ποῦ ἀναφέραμε παρατηροῦμε μιὰ ἀνάμιξη ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων³ ποῦ ἀναφέρονται ἰδιαιτέρα στὴ διαμόρφωση τῶν στηριγμάτων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, στὸν τρόπο τῆς στεγάσεως καὶ στὴν ὑπαρξὴ ἢ τὴν ἀπουσία τῶν ὑπερφῶν. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, οἱ πεσοστοιχίες, ἡ ἀπουσία ὑπερφῶν, ὁ φωτισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ μικρὰ ἀνοίγματα στὶς μακρυὲς πλευρὲς, ὀφείλονται σὲ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις· ἀντίθετα, οἱ κιονοστοιχίες, ἡ ὑπαρξὴ τριβήλου, ἡ ὑπερύψωση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ ἡ κάλυψη τῆς βασιλικῆς μὲ ξύλινη στέγη ὀφείλονται σὲ ἑλληνιστικὲς ἐπιδράσεις, οἱ ὁποῖες καὶ ἐκδηλώνονται πλέον ἔντονα στὶς μετασκευὲς καὶ στὴν ὅλη διαμόρφωση τῶν βασιλικῶν τοῦ 11ου αἰῶνα, μετὰ τὴν παγίωση τῆς εἰρήνης στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' ⁴.

1. Γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν πρβλ. D. Bošković, L'Architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans, στὰ Rapports VII, τοῦ XII Δ.Β.Σ. τῆς Ἀχρίδας, σ. 160, 162, ὅπου ἀναφέρει πλῆθος παραδειγμάτων καὶ ἄφθονη βιβλιογραφία.

2. O. B. Filov, ἔ.ἀ., σ. 38, 42, ἀναγνωρίζει ὁμοιότητες μεταξύ 'Αγ. 'Αχιλλείου καὶ 'Αγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας. O. G. Millet, ἔ.ἀ., σ. 18, μεταξύ 'Αγ. 'Αχιλλείου καὶ Μητροπόλεως τῆς Μεσημβρίας, ὁ Γ. Σωτηρίου (E.E.B.Σ., τ. 5' 1929, σ. 298), μεταξύ βασιλικῆς Καλαμπάκας καὶ Σερρών, ὁ Α. Ευγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 46, 49, μεταξύ βασιλικῆς Σερβίων καὶ 'Αγ. Σοφίας τῆς Νικαίας, 'Αγ. Προκοπίου στὸ Prokuplje καὶ 'Αγ. Σοφίας Ἀρχίδας, Παλιᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Καλαμπάκας, ὁ Γ. Σωτηρίου (X.B.A., τ. Α', σ. 320) μεταξύ βασιλικῆς Aboha καὶ βασιλικῆς 'Αγ. Νίκωνος Σπάρτης.

3. G. Millet, L'École grecque, σ. 18. B. Filov, ἔ.ἀ., σ. 38, 42. Γ. Σωτηρίου, B.Z., τ. 30 (1929), σ. 570, E.E.B.Σ., τ. 5' (1929), σ. 298, X.B.A. τ. Α', 1962, σ. 322. Α. Ευγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, σ. 46 ἔξ. Α. Ὀρλάνδος, A.B.M.E., τ. E' (1939-40), σ. 158. Wlad. Sas. Zaloziecky, Die byzantinische Baukunst in den Balkan Ländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen, München 1955, σ. 1-11. D. Stričević, La rénovation, ἔ.ἀ., σ. 210-211, D. Bošković, L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age, ἔ.ἀ., σ. 160, 162. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, ἔ.ἀ. σ. 74.

4. Α. Ευγγόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 65. Α. Ὀρλάνδος, A.B.M.E., τ. E' (1939-1940), σ. 158. Γ. Σωτηρίου, X.B.A., σ. 319-320. T. Tomovski, Ohrid jusqu'à la fin du XIVe siècle, ἐν Recueil de Travaux, Ohrid 1961, σ. 10: «L'Église d'Ohrid, hellénisée pour un certain temps, servit à Byzance de rempart dans la pacification du pays...».

Σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀνίδρυση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου¹, εἶναι οἱ μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν χρονικογράφων Σκυλίτση καὶ Κεδρηνοῦ, ὅταν μάλιστα συνδυαστοῦν τὰ κείμενα καὶ συμπληρωθοῦν ἀπὸ νεώτερα χειρόγραφα. Ὁ Γ ε ὡ ρ γ ι ο ς Κ ε δ ρ η ν ὸ ς² ἀναφέρει ὅτι ὁ Σαμουὴλ «καὶ πολλὰ φρούρια παρεστήσατο, ὧν ἦν τὸ κορυφαῖον ἡ Λάρισσα, ἧς τοὺς ἐποίκους μετώκησεν εἰς τὰ τῆς Βουλγαρίας ἐνδότερα πανεστίους, καὶ τοῖς καταλόγοις τῶν ἑαυτοῦ κατατάξας στρατιωτῶν συμμάχους ἐχρῆτο κατὰ Ῥωμαίων. Μετήγαγε δὲ καὶ τὸ λείψανον τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου, ἐπισκόπου Λαρίσσης χρηματίσαντος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, κἂν τῇ μεγάλῃ καὶ πρώτῃ Συνόδῳ παρόντος σὺν Ρηγίνῳ Σκοπέλων καὶ Διοδώρῳ Τρίκκης, καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν ἀπέθετο, ἔνθα ἦσαν αὐτῶ τὰ βασίλεια³ οἶκον κάλλιστον καὶ μέγιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ δομησάμενος»⁴.

Σχολιάζοντας τὸ κείμενο τοῦ Κεδρηνοῦ τῆς ἐκδ. Βόννης, ὁ Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ⁵ ἐξέφρασε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ναὸς ἰδρῦθη «εἰς τὴν θέσιν προϋπαρχούσης μικρᾶς ἐκκλησίας». Τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Σωτηρίου ἐδέχθη καὶ ὁ Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς στὴν πρόσφατη μελέτη του⁶ ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι (ὁ Κεδρηνὸς) «δὲν ἀναφέρει ἰδρυσιν ναοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς λέγει ὅτι ὁ Τσάρος Σαμουὴλ ἀπέθετο τὸ λείψανον, ἦτοι τὸ κατέθεσεν εἰς ὑπάρχοντα τινὰ ναόν, ποῖον δὲ ἄγνωστον».

Ἡ μαρτυρία ὁμῶς τοῦ κώδικα U ποὺ ἀναφέραμε διευκρινίζει ὅτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς μετακομιδῆς τοῦ λειψάνου ὁ Σαμουὴλ «οἶκον κάλλιστον καὶ μέγιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ δομησάμενος» στὸ νησί τῆς Μικρῆς Πρέσπας «ἐνθα ἦσαν αὐτῶ τὰ βασίλεια». Ἡ φράση τέλος «ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ» ἀποκλείει τελείως ἄλλες ἀπόψεις ὅτι προϋπῆρχε ὁ ναὸς καὶ ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην ἄλλου ἁγίου καὶ τοποθετεῖ ἀπόλυτα ἀπὸ χρονολογικῆ ἀποψη τὴν ἀνίδρυση τοῦ ναοῦ⁷

1. Ὁ Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς, Πρέσπες, ἔ. ἀ., σ. 64, γράφει ὅτι: «οὐδεμία ἱστορικὴ πηγὴ ἀναφέρει τὴν ἰδρυσιν τοῦ ναοῦ. Τὰ ὑπὸ τοῦ Σκυλίτση καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ λεγόμενα δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς μαρτυρία περὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ».

2. Ἐκδ. Βόννης, II, σ. 436.

3. Ἐδῶ σταματᾶει ὁ Κεδρηνὸς (ἐκδ. Βόννης, II, σ. 436, 11). Τὸ χειρόγραφο ὁμοίως τοῦ Σκυλίτση (Codex Vind. hist. Graec. 74, fol. 15v, 27 - 15r, 1) συμπληρώνει τὸ παραπάνω χωρίον τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ λύνει τὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου.

4. Πρβλ. Κώδ. U, fol. 14v, 27 καὶ B o ž i d a r P r o k i ć, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes (Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV) κλπ. München 1906, σ. 29.

5. Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου τῆς Πρέσπας καὶ αἱ Βουλγαρικαὶ περὶ τῆς ἰδρύσεως τούτου ἀπόψεις. Π. Α. Α. τ. 20, 1945, σ. 13.

6. Πρέσπες, ἔ. ἀ., σ. 65.

7. Πρβλ. Ν. Κ. Μ ο υ τ σ ὀ π ο υ λ ο υ, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 69), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 3.

ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Σαμουήλ τὸ 983¹ ἢ τὸ 986² ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῆς Λαρίσης.

Ὁ Πελεκανίδης ἀντικρούει τὶς ἀπόψεις τοῦ 'Ιβάνωφ³ καὶ ἐκφράζει σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἀν ὑπῆρξε ποτὲ πόλη μὲ τὴν ὀνομασία Πρέσπα καὶ μάλιστα ἐπάνω στὸ νησάκι τῆς μικρῆς λίμνης⁴. 'Η λέξι «πρέσπα» κατὰ τὸν S n e g a r o f⁵, εἶναι σλαβικὴ καὶ σημαίνει σωρὸ στοιβαγμένο χονδρὸ χιόνι. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν καὶ τὸ ἀρχικὸ ὄνομα τῆς Λίμνης, τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ μικροῦ νησιοῦ. Ὅταν στὸ νησάκι αὐτὸ (τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου) ἴδρυσε ὁ Σαμουήλ τὰ ἀνάκτορά του, δὲν πρέπει νὰ εἶχε ἄλλο ὄνομα γιατί ὅπως ἀναφέρεται στὰ χρονικά τοῦ Ντουκλιάνσκα, ποὺ γράφηκαν τὸν 12ο αἰῶνα σὲ λατινικὴ γλῶσσα, ὅταν ὁ τσάρος Σαμουήλ συνέλαβε τὸν πρίγκηπα Βλάντιμιρ διέταξε νὰ τὸν προφυλακίσουν στὴν περιοχὴ τῆς 'Αχρίδας, στὸν τόπο ποὺ ὀνομάζεται Πρέσπα, ὅπου εὐρίσκοντο τὰ ἀνάκτορά του⁶. Καὶ ὁ Μιχ. 'Ατταλειάτης (Βόννης, σ. 230), περιγράφοντας τὴ νίκη τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου στὰ στενὰ τοῦ Κλειδίου ἀναφέρει χωρὶς ὄνομα τὸ νησί, περιγράφοντας τὴ φυγὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ τσάρου Σαμουήλ : «ἀλλὰ τὸν μὲν ἄρχοντα τούτων, Σαμουήλ κατονομαζόμενον, σύντρομον φυγεῖν καὶ ἀποθανεῖν ἐν τῇ λιμνίανήσφ τῆς Πρέσπας».

Παρ' ὅλον ὅτι, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Πελεκανίδης ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ πόλεως Πρέσπας, στὴν ἐπομένη σελίδα τῆς μελέτης του (ἐ.ἀ., σ. 4) ἀναφέρει ὅτι : «Εἰς τὸ ὄρεινὸν τοῦτο λεκανοπέδιον, καὶ δὴ ἐπὶ τινος νησίδος τῶν λιμνῶν, ὁ Σαμουήλ ἐγκαθιστᾷ τὴν ἑδραν αὐτοῦ ἤδη πρὸ τοῦ ἔτους 986 μεταφέρων ἅμα μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐγκαθιστῶν ἐναυθὰ τοὺς κατοίκους τῆς Λαρίσης». Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Κεδρηνοῦ δὲν ἀναφέρει ἐγκατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Λαρίσης στὴν πρωτεύουσα τοῦ Σαμουήλ ἢ γύρω ἀπὸ τὴν Πρέσπα ἀλλὰ «εἰς τὰ τῆς Βουλγαρίας ἐνδότερα».

Τὴν ὑπαρξὴ ὅμως πόλεως Πρέσπας ἀναφέρει καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς⁷ :

1. 'Ιβάνωφ, 'Η πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα, ἐ.ἀ., σ. 73 ἐξ. Striðevic, La rénovation, ἐ.ἀ., σ. 199.

2. Γ. Σωτηρίου, Π.Α.Α., ἐ.ἀ., τ. 20, 1945, σ. 9.

3. 'Η πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὴν Πρέσπα. Δελτίο τῆς Βουλγαρικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, I, Σόφια 1910, σ. 71 ἐξ (βουλγ.).

4. Πελεκανίδης, ἐ.ἀ., σ. 3: «'Η προέλευσις τοῦ ὀνόματος Πρέσπα εἶναι ἄγνωστος, ἀμάρτυρος δὲ καὶ ἀστήρικτος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι παρὰ τὴν λίμνην ἢ ἐπὶ τινος νησίδος αὐτῆς ὑπῆρξέ ποτε πόλις, ὀνομαζομένη Πρέσπα». Στις ἀπόψεις αὐτῆς τοῦ Πελεκανίδη πρβλ. ἀπάντησι τοῦ Ivan S negarof (Snjegarow), 'Η Πρέσπα ὅπως τὴ βλέπει 'Ελληνας ἀρχαιολόγος, στὴν Izvestija na Instituta za Istorija, τ. 11ος, Σόφια 1962, σ. 241 ἐξ.

5. 'Ε.ἀ., σ. 242.

6. Πρβλ. 'Ιβάνωφ, 'Η πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουήλ, ἐ.ἀ., σ. 74.

7. 'Εκδ. Βόννης, τ. Α', σ. 48.

«... ὀπόσας ἢ τοῦ Ἀγγέλου Μιχαὴλ ἐφοδος ἐκλόνησέ τε καὶ πρὸς βραχόν τινα χρόνον παρατραπήναι πεποίηκε, Καστορία τε καὶ Πρέσπα, καὶ ἐπὶ τούτοις ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι»¹.

Ἡ μαρτυρία τέλος τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση² ποῦ ἀναφέρεται στὸ ἔτος 1071 - 1072³ διαλύει κάθε ἀμφιβολία: «οἷγε μὴν Ἀλαμάνοι καὶ Φράγγοι (γένη δὲ οὗτοι δυτικὰ) κατὰ τῆς χώρας ἀφεθέντες καθαιροῦσι μὲν τὰ ἐν τῇ Πρέσπα τῶν βουλγάρων ὑπολελειμμένα βασίλεια, σκυλεύουσι δὲ καὶ τὸν ἐκεῖσε ναόν, ὃς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου ἴδρυται, μηδενὸς τῶν ἐν ἐκείνῳ φεισάμενοι ἱερῶν, ὧν τινα μὲν αὐθις ἀνεσώθησαν, τὰ δὲ λοιπὰ ὁ στρατὸς διανεμιάμενος εἰς χρῆσιν ἰδίαν μετεσκεύασαν».

Ἰσως μὲ «τὰ ἐν τῇ Πρέσπα τῶν βουλγάρων ὑπολελειμμένα βασίλεια» οἱ Φράγγοι κατέστρεψαν καὶ τὸ ὄχυρὸ ποῦ ἔχτισε ὁ Βασίλειος Β' στὸ νησί, μετὰ τὴν νίκη του καὶ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα. Σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Κεδρηνοῦ⁴: «... ἄρας δ' ἐξ Ἀχρίδος ἔρχεται εἰς τὴν λίμνην τὴν λεγομένην Πρέσπαν, ἐν τῷ διέναι τὸ μεταξὺ ὄρος φρούριον οἰκοδομήσας ἀνωθεν τούτου καὶ Βασιλίδα ἐπονομάσας, καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ».

Ἡ θέση καὶ τὰ ἐρείπια τῶν δύο κάστρων δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεθῆ. Ἐνας θρύλος ὅμως ποῦ ὑπάρχει στὸ χωριὸ Πλατὺ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴ «Βασιλίδα» ποῦ ἔχτισε ὁ Βασίλειος στὸ βουνό, ἀνάμεσα στὴν Ἀχρίδα καὶ στὴν Πρέσπα. Παραθέτουμε τὸ θρύλο ὅπως τὸν διέσωσε ὁ δημοδιδάσκαλος Λάζαρ. Ἀν. Μέλλιος⁵: «Ν.Α. τοῦ χωριοῦ, σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας πάνω στὸ βουνό ὑπάρχει μιὰ πηγὴ. Ὀνομάζεται «Βασιλοπηγὴ». Κοντὰ ὑπάρχουν ἐρείπια ποῦ δείχνουν πὼς ὑπῆρχε κάτι. Λὲν πὼς ὑπῆρχε φρούριο, ποῦ δέσποζε τοῦ δρόμου Ἁγίου Γερμανοῦ - Καλλιθέας. Ἄλλοι λένε πὼς ἐκεῖ ὁ Βούλγαρος τσάρος Σαμουὴλ εἶχε χτίσει κυνηγετικὸ περίπτερο, ἐνῶ στὸν Ἀη Ἀχίλλη τὰ θερινὰ ἀνάκτορά του».

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ πάντως εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὸν Ἀ. Α. Μέλλιο, δὲν γνῶριζε οὔτε ἔκανε συσχέτιση μὲ τὰ βυζαντινὰ κείμενα τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ

1. Πρβλ. Δ. Ζακυθινό, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς Ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει. Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΖ' (1941), σ. 225: «Ἡ μεσαιωνικὴ πόλις τῆς Πρέσπας, κειμένη παρὰ τὴν ὁμώνυμον λίμνην, ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ σιγγλίῳ τοῦ Βασιλείου Β' (1019) ὡς κάστρον ὑποκείμενον εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Ἀχρίδος». Ὁ Θεοφύλακτος (Migne, τ. 126, σ. 540), ἀποφεύγει νὰ ὀνομάσῃ τὸ νησί καὶ ἀρκεῖται νὰ προσδιορίσῃ τὸν τόπο ἔτσι: «μετὰ τὴν ἐν τῷ ἐν ἁγίοις περὶ Ἀχιλλεῶς τελουμένην ἐνταῦθα σύνοδον».

2. Ἐκδ. Βόννης, σ. 718-719.

3. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, ἔ.ἀ., σ. 199.

4. Ἐκδ. Βόννης, τ. Β', σ. 469.

5. Θρύλοι καὶ παραδόσεις περιοχῆς Πρεσπῶν, περιοδ. Ἀ' Ἀριστοτέλης, ἔτος Ε', τεύχ. 29, 1961, σ. 21.

συνεπῶς μὲ μεγάλη πιθανότητα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα θρύλο πὺ ἀναφέρεται στὸ ὄχυρὸ τοῦ Βασιλείου, τῆ «Βασιλίδα».

Τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο 74 τῆς Βιέννης, τοῦ Σ κ υ λ ί τ σ η (Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV), μᾶς διέσωσε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἄλλου κάστρου πὺ ἔχτισε ὁ Βασίλειος στὸ νησί τῆς Μικρῆς Πρέσπας καὶ συμπληρώνεται ἔτσι τὸ κείμενο τοῦ Κεδρηνοῦ (ἔ.ἀ., τ. Β', σ. 469) : «καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ τῇ βραχυτέρα δ καὶ αὐτὸ Κωνστάντιον ἐπωνόμασεν»¹. Τὸ ὄνομα τοῦ ὄχυροῦ ἐδόθηκε πρόσκαιρα ἴσως καὶ στὸ νησί².

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι στὸ νησί τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου στή Μικρὴ Πρέσπα θὰ ἦταν τὰ ἀνάκτορα, ἡ φρουρὰ καὶ κάποιες ὄχυρώσεις τοῦ Σαμουήλ καὶ ἴσως κατοικίες αὐλικῶν καὶ εὐγενῶν. Ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ θὰ κατοικοῦσε σὲ κάποια κοντινὴ ὄχθη ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νησί, ἴσως καὶ σκόρπια σὲ μικροὺς συνοικισμοὺς (πατριές). Δὲν θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε βέβαια πόλη μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴ μορφή τῶν βυζαντινῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς, γιατί οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ Σαμουήλ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν πάντα πρόσκαιρες γιατί ὁ τσάρος ἦταν διαρκῶς ἐπὶ ποδὸς πολέμου».

Αὐτὸ βέβαια δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ χτίσῃ τὸ μεγάλο καθεδρικό ναὸ κοντὰ στὰ ἀνάκτορά του, στὸ νησί. Τὸ ὅτι τὰ ἀνάκτορα καὶ γενικὰ ἡ ἀκρόπολη, τὸ καταφύγιο, τοῦ Σαμουήλ ἦταν τὸ νησί καὶ ὄχι ἡ παρόχθια πόλη, ὅπου θὰ ἦταν καὶ τὸ μεγάλο στρατόπεδο, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ καὶ γιὰ λόγους ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας. Ἄν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν τὸ μεγάλο σπαραγμὸ τῶν διαδόχων του καὶ τὸ ξεκλήρισμα τῆς οἰκογενείας του μετὰ τὸ θάνατό του, θὰ μπορέσουμε νὰ δικαιολογήσουμε τὴν ἀπομονωμένη ὄχυρὴ θέση πὺ διάλεξε γιὰ νὰ ἐγκαταστήσῃ τὰ ὄχυρά του ἀνάκτορα καὶ τὴν προσωπικὴ φρουρὰ του.

Δὲν μένει πιά ἀμφιβολία ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε πόλη πὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ Σαμουήλ καὶ ἔλαβε τὴν ὀνομασία τοῦ τόπου. Ἄν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σνεγκάρωφ πὺ ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ σήμερα στή βουλγαρικὴ γλῶσσα ὀνομάζουν τὸ σωρὸ τὸ στοιβαγμένο χοντρὸ χιόνι πρέσπα, τότε ἡ ὀνομασία ἀναφέρεται ἰδιαίτερα στὸ νησάκι τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου, πὺ ἐμφανίζει ὁμοιότητες μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως καὶ συνεπῶς αὐτὸ ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ τσάρου Σαμουήλ.

Μιὰ τελευταία ἀπόδειξη ὅτι τὸ νησί λεγόταν Πρέσπα καὶ ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἡ παλιὰ πρωτεύουσα καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἔδρα τῆς κεφαλῆς τῆς

1. Πρβλ. Božidar Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, München 1906, σ. 34. Βλ. καὶ Ἰ β ἄ ν ω φ, ἔ.ἀ., σ. 76.

2. Ὁ Ἰ β ἄ ν ω φ, ἔ.ἀ., σ. 76, ἐκφράζει τὴν εἰκασία μὴπως τὰ ἐρείπια κάστρου ἐπάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Τσάρεντβορ (πὺ σημαίνει βασιλεῖον - βασιλικὸ μέγαρο) ἔχουν σχέση μὲ τὸ ὄχυρὸ τοῦ Βασιλείου, τῆ Βασιλίδα.

βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφύλακτου ¹ « τῷ Μακρομβολίτῃ, τῆς Πρέσπας ἄρχοντι », ὅπου τὸν παρακαλεῖ νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ νὰ βρεθοῦν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διοργάνωση Συνόδου : « κατὰ τὴν Πρέσπαν (ἐνταῦθα γὰρ ἡ συνέλευσις) ». 'Εὰν δὲν ἦταν πόλη ἡ Πρέσπα καὶ ἐὰν ὁ τόπος δὲν εἶχε ἓνα χαρακτῆρα ἰδιαίτερα θρησκευτικό, παλιὰ πρωτεύουσα, καθεδρικός ναὸς καὶ τάφος τοῦ 'Αγ. 'Αχιλλείου, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ συγκληθῇ ἡ συνέλευση τῶν 'Επισκόπων στὸ ἔρημο νησί, ἀλλὰ στὴν 'Αχρίδα, ὅπου ἦταν τότε ἔδρα τοῦ 'Αρχιεπισκόπου, ἢ ὅπου ἄλλοῦ ². 'Αλλὰ παρ' ὅλον ὅτι ἡ πόλη εἶχε πρὸ ὀλίγου καιροῦ καταστραφῆ τελείως ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῶν Φράγκων καὶ χρειάζεσταν ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ νὰ ὀργανωθῇ σὲ τόπο ἔρημο ἢ συνέλευση, παρ' ὅλα ταῦτα καὶ μόνο γιὰ τὴν ἱερότητα τοῦ τόπου καὶ γιὰ λόγους συμβολικοὺς ὁ Θεοφύλακτος ἐπέμενε νὰ γίνῃ ἡ συνέλευση στὸν τόπο ποὺ ἄλλοτε ὑπῆρχε ἡ πρωτεύουσα, ὁ ναὸς καὶ ὁ τάφος τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου καὶ ἴσως ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ Πατριαρχείου.

1. Migne, τ. 126, ἐπιστολὴ ΝΓ', σ. 469.

2. Γιὰ τὴν ἔδρα τοῦ βουλγαρικοῦ Πατριαρχείου στὴν Πρέσπα εἶναι διχασμένες οἱ γνώμες τῶν βυζαντινολόγων. 'Αφοῦ ὅμως στὸ νησάκι ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουήλ, γιατί πρόσκαιρα νὰ μὴν εἶχε μεταφερθῆ ἐκεῖ ἡ ἔδρα τοῦ βούλγαρου Πατριάρχη καὶ ὁ « Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριήλ ἐν Βοδωῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπα » τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου 880 (407v) τῆς 'Εθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων νὰ μὴν εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Πρέσπα κοντὰ στὸν περίφημο ναὸ ὅπου καὶ τὸ λείψανο τοῦ 'Αγίου; 'Αλλὰ καὶ μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας καὶ τοῦ Πατριαρχείου στὴν 'Αχρίδα καὶ τὸν υποβιβασμὸ του, μετὰ τὴ νίκη τοῦ Βασιλείου, σὲ 'Αρχιεπισκοπῆ, ἡ Πρέσπα ἦταν πάντα 'Επισκοπὴ ὑπαγομένη στὴν 'Αρχιεπισκοπὴ τῆς 'Αχρίδας. 'Απὸ τὸν 17ο αἰῶνα μέχρι τὴν διάλυση τῆς 'Αρχιεπισκοπῆς τῆς 'Αχρίδας (16 'Ιανουαρίου 1767) ἔχομε πληροφορίες γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν 'Επισκόπων. Μετὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ ἡ 'Επαρχία τῆς 'Αχρίδας συγχωνεύτηκε μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Πρέσπας καὶ ἐδόθηκε προτεραιότητα στὴ δευτέρη ποὺ ὀνομάσθηκε καὶ Μητρόπολη Πρεσπῶν μὲ ἔδρα τοῦ 'Επισκόπου ὅμως τὴν 'Αχρίδα. Κατὰ τὸν 'Ι β ἄ ν ω φ (ἔ.ἀ., σ. 80), τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤθελε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἐξαλείψῃ ἐντελῶς ἀπὸ τὴ μνήμη τὴν 'Αρχιεπισκοπὴ τῆς 'Αχρίδας καὶ νὰ μὴ δοθῇ ἡ δυνατότητα στὸν τοπικὸ 'Αρχιερέα νὰ ἀνυψωθῇ πάλι κάποτε στὸ θρόνο Πατριάρχη. Στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, τῆς Παναγίας τῆς Πορφύρας καὶ τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ, μνημονεύεται: ἀρχιερατεύοντος δὲ κυρίου Παρθενίου κ.λ.π. 'Αγ. Πρεσπῶν κατὰ τὰ ἔτη 1741 καὶ 1743 καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 'Αγ. Ναοῦ, στὴ λίμνη τῆς 'Αχρίδας τοῦ 1806: «μητροπολίτου ἁγίου Πρεσπῶν κυρίου Καλλινίκου» ('Ι β ἄ ν ω φ, Bălgarski Starini iz Makedonia, Sofia 1931, σ. 54). Σχετικὰ μὲ τὴν 'Επισκοπὴ Πρεσπῶν ἢ Πρασπῶν βλ. H. G e l z e r, Der Patriarchat von Achrida, σ. 20, 30-31 καὶ γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν Πρεσπῶν στὸν Tafel, Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae, Μέρος Α', σ. 40-41 καὶ Δ. Ζ α κ ὑ θ η ν ο ὡ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν 'Εκκλησιῶν 'Αχρίδος καὶ 'Ιπεκίου, «Μακεδονικά», τ. Α', 1940, σ. 438· στὸ κείμενο τοῦ τακριρίου τοῦ 'Ιωάσαφ πατριάρχου τῶν Ρωμαίων 'Οχρίδος τοῦ ἔτους 1721 διαβάζομε: «'Ο ὑποφανόμενος θεράπων τῆς Α. Μεγαλειότητος δι' Αὐτοκρατορικοῦ Βερατίου Πατριάρχης 'Οχρίδος, Κορυτσᾶς... Πρέσπας...».

Καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ ὁμοῦ ὁ Θεοφύλακτος ¹ «*τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος*» τιμώντας τον γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ πρόσφερε στὴν ἐπανίδρυση τῶν πόλεων ποὺ καταστράφηκαν στοὺς πολέμους, μνημονεύει : «*καὶ Πρέσπαν ἅμα καὶ Διάβολιν ἀναψύξας τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς δικαιοκρισίας τῷ πνεύματι...*». Ἡ Διάβολη (Devol, ἡ βυζαντινὴ Σελασφόρος) εἶναι πόλη γνωστὴ. Γιὰ νὰ γίνεταὶ ἡ σύγκριση «*Πρέσπαν ἅμα καὶ Διάβολιν*», ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ δύο πόλεις καὶ μάλιστα ἀξιόλογες ποὺ θὰ εἶχαν βέβαια κοινά, παράλληλα, χαρακτηριστικά, δηλαδὴ ἱστορικὴ σημασία, ἢ θρησκευτικὰ μνημεῖα σπουδαῖα, ὅπως καθεδρικοὺς ναοὺς. Γιατὶ ἀλλοιῶς δὲν νοεῖται νὰ γίνεταὶ σύγκριση ἀνάμεσα σὲ πόλη, τὴ Διάβολη, καὶ σ' ἓνα ἐρημονῆσι, τὴν Πρέσπα.

Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σκυλίτση πληροφοροῦμεθα τὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὸ 1071 - 72. Τὶς καταστροφές τῶν μισθοφορικῶν ἢ συμμαχικῶν φραγκικῶν στρατευμάτων προσπαθεῖ νὰ ἐπουλώσῃ, μετὰ δεκαεπτὰ χρόνια, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Θεοφύλακτος ².

Ἄν δὲν ἦταν τόσο σαφὴς ἡ μαρτυρία τοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλίτση (Codex Vindobonensis hist. graec. 74) ποὺ ἀναφέραμε (ἔ.ἀ. σ. 194) θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῆ μιὰ ἄποψη βασιζομένη στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ΙΓ' τοῦ Θεοφύλακτου ³ : «*τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος*», ὅπου τὸν παρακαλεῖ νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ κατεστραμμένης μεγάλῃς ἐκκλησίας, ἔδρας ἐπισκόπου : «*παμμέγιστέ μου ἀθθέντη καὶ ἀντιλήπτορ, πολλὰ μὲν ἀγαθὰ εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἡμῶν, καὶ Πρέσπαν ἅμα καὶ Διάβολιν ἀναψύξας τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς δικαιοκρισίας τῷ πνεύματι, ἣν ἀνεδείξω κατὰ τῶν ἀδικησάντων αὐτάς*», καὶ τελειώνει : «*ὡς ἂν ἐλέησῃ τὴν ἧ ὅτε ὀλβιωτάτην ἐκκλησιῶν ἦν ὁ χριστιανικώτατος ἐκεῖνος Βορίσης ὁ βουλγαρίας βασιλεύς, μίαν καὶ αὐτὴν τῶν ἐπτὰ καθολικῶν, ἐδομήσατο. Ἐκεῖνος ἔκτισε· σὺ δὲ ἐγκαίνισον, ἵνα σοὶ καὶ πνεῦμα εὐθὲς ἐν τοῖς ἐγκάτοις σου ἐγκαίνισθεῖ παρὰ Θεοῦ*» ⁴.

Τὴν πληροφορία αὐτὴ ὅτι ὁ Βόρις ἀνίδρυσε ἐπτὰ καθολικοὺς, μητροπολιτικοὺς ναοὺς, τὴν ἐπαναλαμβάνει ὁ Θεοφύλακτος καὶ στὸ βίο τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος ⁵ : «*ἐπεὶ γὰρ εἶδε τοῦτον ἄρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτῷ Βουλγαρίαν ἐπτὰ καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα καὶ οἶόν τινα λυχνίαν ἐπτάφωτον*

1. Ἔ.ἀ., τ. 126, σ. 529, ἐπιστ. ΙΓ'.

2. Σύμφωνα μὲ τὶς νεώτερες ἀπόψεις τοῦ P. Gautier (Essai sur la date d'Intronisation de Theophylacte d'Achrida, Résumés des Communications, τοῦ XII Δ.Β.Σ. στὴν Ἀχρίδα, Belgrade-Ochride 1961, σ. 124-125) ὁ Θεοφύλακτος πρέπει νὰ ἀνέβηκε στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Ἀχρίδας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1088-1089.

3. Migne, τ. 126, σ. 529.

4. Πρβλ. καὶ Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, ἔ.ἀ., σ. 67-69, ὅπου παραθέτει ὅλο τὸ κείμενο.

5. Migne, P.G., τ. 126, σ. 1229.

ἀναλάμψαντα». Δὲν πρόκειται πάντως γιὰ τὴν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας πού, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς μητροπολιτικούς ναοὺς πού ἴδρυσε ὁ Βόρις, γιὰτὶ στὴν ἐπιστολὴ¹ ἀναφέρει ὅτι : «ἐξῆλθον οὖν ἐπισκεψόμενος ταύτην καὶ ἰδὼν ἐπένησα».

Ἐπειδὴ στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ (ΙΓ') τοῦ Θεοφυλάκτου δὲν ἀναφέρεται σαφῶς ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου, ὁ Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς² θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄλλον ἄγνωστο ναό. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται γιὰ τὴ Διάβολη (Devol)³, τὴ Σελασφόρο⁴, πού μνημονεύεται καὶ στὸ κείμενο τῆς ΙΓ' ἐπιστολῆς τοῦ Θεοφυλάκτου, τῆς ὁποίας ὁ καθεδρικός ναὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ μητροπολιτικούς ναοὺς πού ἀνίδρυσε ὁ Βόρις.

Φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου ἐπεσκευάσθη ἴσως ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ σεβαστοκράτορος, Κωνσταντῖνο, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 11ου αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ πού καὶ ἐμεῖς προηγουμένως ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα διαπιστώσαμε ὅτι ἔγινε ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἡ προσθήκη τῶν νέων παραβημάτων καὶ τῶν τρουλλίσκων, γιὰτὶ διαβάζουμε σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου «τῷ Καματηρῷ»⁵ : «μετὰ τὴν ἐν τῷ ἐν ἁγίοις περὶ Ἀχιλλέως τελουμένην ἐνταῦθα σύνοδον». Γιὰ νὰ συμβῆ ὁμοῦς αὐτὸ ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ἔχη ἐπισκευαστῇ ὁ ναός. Ἡ ὅλη κατάσταση ὁμοῦς τῆς πόλεως θὰ ἦταν θλιβερή, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ. Ἔτσι μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε ὅσα γράφει ὁ Θεοφύλακτος στὴν ἴδια ἐπιστολὴ (ΚΓ') πρὸς τὸν Καματηρόν : «πρὶν γὰρ αὐτὴν σύνοδον τελέσαι, ἀδύνατον ἡμᾶς αὐτόθι διαβῆναι, καὶ σφόδρα θέλοντες⁶». Σὲ μιὰ ἄλλη ἐπίσης ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου, μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχε ἄρχοντας (νομάρχης) τῆς Πρέσπας, ὁ Μακρεμβολίτης καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει γι' αὐτὸν ὁ Θεοφύλακτος⁷ : «προσδέχου τοίνυν ἡμᾶς σὺν αὐτῷ γε φάναι τῷ τοιαῦτα θαυματουροῦντι, κατὰ τὴν Πρέσπαν (ἐνταῦθα γὰρ ἡ συνέλευσις)». Τὸν παρακαλεῖ πάντως πολὺ θερμὰ νὰ φροντίσῃ γιὰ τροφὲς καὶ ἄλλα χρειώδη γιὰ τοὺς συνοδικούς, πού βέβαια μὲ μεγάλη δυσκολία θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν σὲ μιὰ περιοχὴ πού τόσο ὑπέφερε ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τίς καταστροφές⁸.

1. Ἐ.ἄ., σ. 529.

2. Ἐ.ἄ., σ. 69.

3. Πρβλ. Ivan Snegarof, ἔ.ἄ., σ. 245 ἐξ.

4. H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orientalischen Kirche II, B. Z., τ. 2 (1893), σ. 49 : «Ὁ Κορυτζᾶς καὶ Σελασφόρου (Dénvol)», σ. 61 : «Σελασφόρος ἡ νῦν Δεάβολις».

5. Migne, P.G., τ. 126, σ. 540, ἐπιστ. ΚΓ'.

6. Ἐ.ἄ., Migne, P.G., τ. 126, ἐπιστ. ΚΓ', σ. 540.

7. Migne, P.G., τ. 126, ἐπιστ. ΝΓ', σ. 469.

8. Ἐ.ἄ., σ. 469 : «Ἄλλ' ὄρα μὴ καταλίποντες ἀσυνέργητον τὸν πρὸς τὴν συλλογὴν τῶν χρειωδῶν ἀπεσταλμένον ἐκκλησιαστικόν, τοὺς τὰ τῆς εορτῆς ἕσονται, τέττιγας ἀτεχνῶς ἀποδείξτε, καὶ ἐν πανηγύρει μεθύοντων αὐτῶν λιμώξωμεν».

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ 'Αγ. 'Αχιλλείου (Πίν. 40, εἰκ. 5) ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ. Ἐὰν ὅμως αὐτὴ ἡ ἀποψη ἀποδειχθῆ λανθασμένη, τότε τὸ ἀργότερο γράφηκε ὁ κατάλογος μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συνόδου¹. Τότε, πιθανώτατα, ἐγινε καὶ ἡ νέα (δεύτερη) τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ².

'Απὸ τὴν ἄλλοτε λαμπρὴ τοιχογράφηση τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, σήμερα (1963), ἐλάχιστα λείψανα διασώζονται. Στὶς φωτογραφίες ποὺ ἔχουμε στὸ 'Αρχεῖο μας τῶν τοιχογραφιῶν σὲ διάφορες ἐποχές, παρατηροῦμε τὶς διαδοχικὰς φθορὰς. Μεταξὺ τῶν λειψάνων τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ πρώτου στρώματος (γιατὶ τὸ ἐπάνω, τὸ δεύτερο στρώμα ἔχει πέσει) διατηροῦνται σὲ κάπως καλύτερη κατάσταση — γιατί προφυλάσσονται ἀπὸ τὸ τόξο τῆς πεσσοστοιχίας — ὁ 'Αρχάγγελος Μιχαὴλ (Πίν. 42, εἰκ. 9), δύο στρατιωτικοὶ ἄγιοι πιθανώτατα Γεώργιος καὶ Δημήτριος (Πίν. 42, εἰκ. 8)³. Ἐλάχιστα λείψανα μιᾶς ἀδιάγνωστης ἀγίας, λείψανα ἀδιαγνώστου ἀγίου⁴ καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τοιχογραφία τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἐπάνω, ἐπίσης,

1. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων, πρβλ. Π. Ν. Μιλιούκωφ, Χριστιανικὴ ἀρχαιότης στὴ Δ. Μακεδονία, Δελτίο τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, IV, 1 (1899), σ. 50, εἰκ. 12, σ. 51. Ἰορ. Ἰβάνωφ, Ἡ πρωτεύουσα τοῦ Τσάρου Σαμουὴλ στὴν Πρέσπα, Δελτίο τῆς Βουλγαρικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, I, Σόφια 1910, σ. 68, 69 καὶ Bălgarski Starini iz Makedonia, Σόφια 1931, σ. 56 ἐξ, 548 ἐξ. Γ. Σωτηρίου, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου τῆς Πρέσπας καὶ αἱ βουλγαρικὰ περὶ τῆς ἰδρύσεως τούτου ἀπόψεις. Π.Α.Α., τ. 206ς, 1945, σ. 12 ἐξ. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπα, ἔ.ἀ., σ. 65-67. D. Stričević, La rénovation, ἔ.ἀ., σ. 201.

2. Σχετικὰ μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλείου, πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Π.Α.Α., τ. 206ς, 1945, σ. 8 ἐξ. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ Πελεκανίδης, ἔ.ἀ., σ. 78. Τὸν ναὸ ὅμως χρονολογεῖ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγράφησαν οἱ θρόνοι καὶ ἐγινε ἡ τοιχογράφηση, δηλαδὴ κατὰ τὴν τρίτη δεκαετηρίδα τοῦ 11ου αἰῶνα. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει ὁ Πελεκανίδης, παρ' ὅλη τὴ διαπίστωση ποὺ κάνει (ἔ.ἀ., σ. 76) περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν μορφῶν του: «Ἐὰν λάβωμεν ὅμως ὑπ' ὄψιν τὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας, καὶ δὴ τὴν μεσαίαν, ἣτις προεξέχει ἐνδεικτικῶς τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ· τὸ τρίλοβον μὲ ἰσοῦφεις λοβούς παράθυρον αὐτῆς, τὸ ὁποῖον στερεῖται ἀμφικιονίων καὶ στηρίζεται ἐπὶ πλινθοκτίστων πεσσῶν, τὰ ἐπάλληλα τρίβηλα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἅπαντα στοιχεῖα ἀρχαίζοντα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ χρονολογήσωμεν τὸν "Ἀγ. 'Αχιλλεῖον ἐνωρίτερον κάπως ἀπὸ τὸν "Ἄγιον Γερμανὸν καὶ τὴν Κοιμηθῆσαν... ἥτις τὴν τρίτην δεκαετηρίδα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος». Τὸν "Ἄγιον Γερμανὸν ὁ Πελεκανίδης χρονολογεῖ εἰς τὸ μέσον τοῦ 11ου αἰῶνα. Παρ' ὅλα τὰ ἀρχαίζοντα στοιχεῖα ποὺ ὀρθῶς ἀναγνώρισε, χρονολογεῖ τὸν "Ἄγιο 'Αχιλλεῖον μόνο δύο δεκαετίες τὸ πολὺ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὸν "Ἄγιο Γερμανὸν, ποὺ ἄλλωστε χτίστηκε τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 11ου αἰῶνα.

3. Περιγραφὴ τῶν τοιχογραφικῶν πρβλ. στὸ Σ. Πελεκανίδη, ἔ.ἀ., σ. 76, ὅπου τὶς χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰῶνα.

4. Ὁ Πελεκανίδης, ἔ.ἀ., σ. 78, ἐδιάβασε AX (Ἰλλεῖος).

ἀπὸ τῆ σειρὰ τῶν ἀψίδων τῶν «ἐπισκοπικῶν θρόνων» ποὺ ἔχουν ἱστορηθῆ στὸ πρῶτο στρώμα τῆς τοιχογραφήσεως διακρίνονται ἐλάχιστα ἔχνη τοιχογραφιῶν σειρᾶς ἱεραρχῶν κατ' ἐνώπιον.

'Η τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν, ἡ ἔκφραση, οἱ χρωματικοὶ τόνοι ἐμφανίζουν ὁμοιότητες — τοῦλάχιστον οἱ πλέον εὐδιάκριτες, ὅπως ὁ 'Αρχάγγελος Μιχαήλ (Πίν. 42, εἰκ. 9), οἱ ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος — ἰδιαίτερα μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη, ποὺ ὁ Πελεκανίδης¹, ἀπὸ ἓνα χάραγμα, χρονολογεῖ στὸ ἔτος 1095, καὶ τῶν 'Αγίων 'Αναργύρων τῆς Καστοριᾶς², ποὺ ὁ 'Ορλάνδος³ χρονολογεῖ στὸ 2ο ἢ 3ο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα.

Οἱ τοιχογραφίες ὅμως τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου ἔχουν μεγαλύτερη στατικότητα καὶ ὕφος πλέον ἀρχαῖζον ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη. 'Ο καλλιτέχνης δὲν ὑπείσέρχεται σὲ λεπτομέρειες ἀλλὰ μὲ γρηγοράδα καὶ σιγουριά, μὲ χοντρὲς πινελιὲς πλάθει τὰ σαρκώματα καὶ τὰ φῶτα του χωρὶς νὰ καταφεύγῃ σὲ ὑπερβολικὰ κομψὰ ἀνοίγματα καὶ ψιμμυθιές, χαρακτηριστικὰ μιᾶς κάπως μεταγενέστερης ἐποχῆς. Συγκρίνοντας τὸν 'Αρχάγγελο Μιχαήλ τῶν 'Αγίων 'Αναργύρων⁴ τῆς Καστοριᾶς ποὺ παρουσιάζει ἔντονος ὁμοιότητες μὲ τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου τὸν ἀντίστοιχο ἅγιο (Πίν. 42, εἰκ. 9), βλέπουμε ὅτι ὁ καλλιτέχνης τῶν 'Αγ. 'Αναργύρων ὑπείσέρχεται σὲ λεπτομέρειες σχεδιάζοντας στὸ σκοῦρο χρῶμα τῆς «οὔλης κόμης» τοῦ ἀγγέλου τὶς τρίχες τῶν μαλιῶν. Στὸ σχέδιο τῶν ματιῶν, τῆς μύτης καὶ τοῦ στόματος ἔχει κάποια ἀμηχανία, μετὰ τὰ ἀνοίγματα συμπληρώνει, στὸ φρέσκο, μὲ σκοῦρες πινελιὲς καὶ τὰ φῶτα εἰσδύουν καὶ στὸ μεταξὺ τῶν ματιῶν καὶ τῶν φρυδιῶν τμῆμα του, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ ζωγράφος τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου ἔχει στὴν τέχνη του ἓνα συγκέρασμα ἐγκρατείας καὶ ἐλευθερίας, μιὰ πραγματικὴ ἐπίγνωση τῶν δυνατοτήτων τοῦ φρέσκου, ποὺ γίνεται φανερὴ ἰδιαίτερα στὸ ζωγράφισμα τῶν ματιῶν καὶ τῆς μύτης.

Τὰ ἰδιαίτερα αὐτὰ χαρακτηριστικὰ, οἱ ὁμοιότητες καὶ οἱ διαφορές, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ τοιχογράφηση τῆς βασιλικῆς τοῦ 'Αγίου 'Αχιλλεῖου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἔγινε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀνίδρυση τοῦ μνημείου καὶ πάντως ἐνωρίτερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα εἰκονογραφικὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν βυζαντινῶν ὅπλων καὶ τὴν παγίωση τῆς εἰρήνης στὴν περιοχὴ, ἀπὸ ἑλληνικὰ ἐργαστήρια μὲ κοινὲς καλλιτεχνικὲς ρίζες.

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

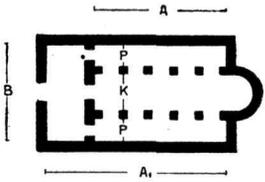
1. Καστοριᾶ. I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 47, 58.

2. 'Ε. ἀ., πίν. 21, 26β, 29.

3. A.B.M.E., τ. Δ', 1938, σ. 60.

4. Καστοριᾶ, ἔ.ἀ., πίν. 29.

Π Ι Ν Α Κ Α

		ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ ΚΑΤΟΨΕΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ			Δημοσιευμένα σχέδια και σχετικὴ Βιβλιογραφία.
		A : B	A ₁ : B	K : P	
1.	Μεσημβρίας	1,00	1,26	2,52	Ἁ. Ραχένοβ, Églises de Mésemvria, Sofia 1932, σ. 3, εἰκ. 3.
2.	Ἁγ. Θεόδωροι Σερρών	1,22	1,54	2,40	Ἁ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε' (1939 - 1940), σ. 155, εἰκ. 2. Ἀποτύπωση προσωπικῆ.
3.	Ἁπ. Παῦλος Βεροίας	1,41	1,75	2,3	Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ., τ. 30 (1929), σ. 569, εἰκ. 1. Ἀποτύπωση προσωπικῆ.
4.	Σερβίων	1,48	1,82	1,95	Ἁ. Ξυγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων. Ἀθήναι 1957, σ. 27, εἰκ. 4.
5.	Ἁγ. Σοφία Ἀχρίδας	1,50	1,85	1,88	Β. Filov, Geschichte der Altbulgarischen Kunst, Berlin 1932, σ. 39, εἰκ. 8. D. Βοšković-K. Tomovski, L'architecture Médiévale d'Ohrid en Recueil, ἔ.δ., 1961, σ. 78-79 καὶ εἰκ. 5a-5d.
6.	Ἁγ. Ἀχιλλεῖος	1,50	1,89	2,1	σ. 167, εἰκ. 1. Ἀποτύπωση προσωπικῆ.
7.	Καλαμπάκας	1,70	2,15	2,06	Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. 5' (1929), σ. 295, εἰκ. 4.